

ŞİÂ-İMÂMİYYE KELÂM GELENEĞİNİN SEMBOL İSİMLERİ ŞEYH SADÛK-ŞEYH MÜFİD VE AHBÂRÎ-USÛLÎ AYRIŞMASI ÜZERİNE TÜRKİYE'DE YAPILAN AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Nezir MAVİŞ¹

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1905942

Araştırma Makalesi | Geliş Tarihi: 09.03.2026 | Kabul Tarihi: 20.04.2026

Öz

Bu makalede, İmâmiyye kelâm geleneğindeki iki önemli anlayışın temsilcileri olarak Şeyh Sadûk ve öğrencisi Şeyh Müfid üzerine Türkiye’de yapılan akademik çalışmalar derlenmiştir. İmâmiyye’de inanç esaslarının şekillenmesi ve mezhep içi tartışmaların anlaşılması açısından oldukça önemli olan bu iki ismin, mezhebin Ahbârî ve Usûlî ekolleri arasındaki metodolojik farklılıkları yansıtan Kitâbu’l-İ’tikâdât ve Tashîhu’l-İ’tikâdât adlı eserlerin müellifleri olmaları bu önemi arttırmaktadır. Şeyh Sadûk, rivâyet merkezli yaklaşımıyla Ahbârî ekole yakın bir duruş sergilerken, Şeyh Müfid ise, akılcı ve eleştirel yöntemiyle Usûlî geleneğin öncüsü sayılmıştır. Türkiye’de, İmâmiyye kelâmındaki bu yönetsel ayrışmayı konu alan derleme çalışmaların bulunmaması, bu alanda bir boşluk bulunduğunu göstermektedir. Belirtilen konu çerçevesinde yapılan çalışmaları derlemek suretiyle İmâmiyye kelâm geleneğindeki ayrışmayı Şeyh Sadûk-Şeyh Müfid ve Ahbârî-USûlî anlayışlar üzerinden ortaya koymayı hedefleyen bu makale, söz konusu boşluğu doldurmaya ve konuyla ilgili lisansüstü araştırmalara mütevazı bir katkı sunmaktadır. Makalenin “Giriş” bölümünde, adı geçen iki müellif ve eserlerinden bahsedilmiştir. Sonraki bölümde, Ahbârî ve Usûlî anlayışlara değinilmiş; son bölümde ise bu alanda Türkiye’de yapılan akademik çalışmalar derlenerek içerikleri kısaca özetlenmiş ve alana yaptıkları katkıya dair kısa kritik değerlendirmelerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahbârî-USûlî Ayrışması, Kelâm, Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid

1 Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ABD, ORCID: 0000-0001-9762-9849, nezir.mavis@igdir.edu.tr

ACADEMIC STUDIES CONDUCTED IN TÜRKİYE ON THE SYMBOLIC FIGURES SHAYKH ŞADŪQ-SHAYKH MUFİD AND THE AKHBÂRÎ-USŪLÎ DIVERGENCE WITHIN THE SHĪ'A-İMÂMIYYA KALÂM TRADITION

Summary

This article compiles academic studies conducted in Türkiye on Sheikh Sadûk and his student Sheikh Mufid, as representatives of two important approaches within the Imami Kalam tradition. The significance of these two figures, who are crucial for understanding the shaping of tenets of faith and intra-sectarian debates within Imamiyya, is further enhanced by their authorship of *Kitâbu'l-İ'tikâdât* and *Tashîhu'l-İ'tikâdât*, works that reflect the methodological differences between the Akhbari and Usuli schools of thought within the sect. Sheikh Sadûk, with his narrative-centered approach, exhibits a stance close to the Akhbari school, while Sheikh Mufid, with his rational and critical method, is considered a pioneer of the Usuli tradition. The lack of comprehensive studies in Türkiye addressing this methodological divergence within Imami Kalam indicates a gap in this field. This article aims to reveal the divergence within the Imami Kalam tradition through the perspectives of Sheikh Sadûk-Sheikh Müfid and Akhbârî-USûlî by compiling studies conducted within the framework of the specified subject, thereby filling a gap and making a modest contribution to postgraduate research on the topic. The "Introduction" section of the article discusses the two authors and their works. The following section addresses the Akhbârî and Usûlî perspectives; the final section compiles academic studies conducted in Turkey in this field, briefly summarizes their content, and provides a short critical assessment of their contributions to the area.

Keywords: Ahbârî-USûlî Divergence, Kalâm, Seikh Sadûk, Seikh Mufid

Giriş

İmâmiyye'nin önde gelen hadis ve fıkıh âlimlerinden olan Ebû Ca'fer b. Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk) (ö. 381/991), İmâmiyye kelâm geleneğinde Kuleynî (ö. 329/941) ile başlatılan Ahbârî anlayışın son temsilcisi olarak görülmektedir.² Mezhebin temel inanç esaslarını özetleyen *Kitâbu'l-İ'tikâdât*³ adlı eser, onun kelâmî yönünü ortaya koyan en önemli çalışmasıdır. Bu eserinde, İmâmiyye inançlarını

2 Her ne kadar modern dönemdeki araştırmacıların çoğu -muhtemelen Ahbârî düşüncüyü sistemleştiren Muhammed Emin el-Esterâbâdî'nin kurgusundan etkilenecek- Ahbârîliği Kuleynî (ö. 329/941) ve Şeyh Sadûk gibi ilk dönem Şiî ulemâ ile başlatsalar da esasen teşekkülüne yol açan tüm sebepleriyle birlikte bu anlayış Safevîler dönemine aittir. Yeni bir tarih inşası kurgulayan Esterâbâdî, kendi düşüncesini imamlar dönemine ve onlardan hemen sonra sahih akîdenin temsilcisi olarak gösterdiği Kuleynî ve Şeyh Sadûk gibi ünlü isimlere dayandırmıştır. Halil Işılak - Mustafa Türkan, "11./17. Asırda Şiî Ulema Arasında Ahbârî-USûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb", *Bilimname* 50 (Şubat 2023), 4-5.

3 Şeyh Sadûk, *Kitâbu'l-İ'tikâdât*, thk. Müessesetu'l-İmâm el-Hâdî (Kum: Peyâm-i İmâm Hâdî, 1433/2011).

ilk defa sistemli şekilde ele alan Şeyh Sadûk, burada Allah'ın birliği, sıfatları, kader, irade, teklif, fiiller, cebr ve tafvîz gibi temel kelâmî meseleleri ana hatlarıyla kaleme almıştır. Mezhebin itikâd alanındaki klasik ifadesi mahiyetindeki bu eserde İmâmiyye inançları On İki İmam'dan nakledilen rivâyetler ışığında, akıl yürütmeye yer vermeyen bir yaklaşımla ve sistematik bir biçimde ortaya konulmuştur.⁴ Şeyh Sadûk, İmâmiyye geleneğinde muteber sayılan dört büyük hadis kitabından oluşan *Kütüb-i Erba'a*'dan⁵ *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*'in⁶ de müellifidir.

Ebû Abdillâh b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî (Şeyh Müfid) (ö. 413/1022), Şeyh Sadûk'un güzide öğrencisidir. İmâmiyye geleneğinde Usûlî anlayışın kurucusu kabul edilen Şeyh Müfid,⁷ nakli esas almakla birlikte, kelâm ilminde akılcı ve sistematik bir yaklaşım benimseyerek inanç meselelerini derinlemesine tartışmıştır. O'nun bedâ, kabir sorgusu, kazâ ve kader, arşın anlamı, rec'at, vahyin iniş şekli gibi konulara açıklık getiren *Tashihu'l-İ'tikâdât*⁸ adlı eseri, İmâmiyye kelâm geleneğinin akılcı bir temel üzerinde şekillenmesinde büyük bir paya sahiptir. Adından da anlaşıldığı üzere Şeyh Müfid, bu eserini, hocasının *Kitâbu'l-İ'tikâdât*'ını tashih etmek (eleştirmek) amacıyla kaleme almıştır. Hocasının aksine, görüş ve yorumlarında nassların yanında akli delillere ve tevellere de sıkça başvuran Şeyh Müfid, *Tashihu'l-İ'tikâdât*'ta Şeyh Sadûk'un rivâyet merkezli literal yorumlarını sorgulamaktadır.⁹

İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutan İmâmiyye kelâm geleneğinde Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid'in yaklaşımları, Şii düşüncenin tarihî ve teorik altyapısını anlamak için oldukça önemlidir. Kendilerini İmâmiyye inançlarının kelâmî temellerini ortaya koyma ve savunmaya adan bu isimler, Ahbârî-USûlî ayrışmasını yansıtan klasik eserleriyle, İmâmiyye araştırmaları ve kelâm geleneğinin anlaşılmasında vazgeçilmez referanslar arasında yer almışlardır. Türkiye'de bu iki önemli müellif ve onların temsil ettikleri ayrışmayı konu alan akademik yayınları derleyen bir çalışmanın bulunmaması, bu alanda bir boşluk olduğunu göstermektedir. Bu boşluğu gidermeye katkı sunmak amacıyla yapılan bu derleme çalışmasında, İmâmiyye kelâm geleneğinde Sadûk-Şeyh Müfid ve Ahbârî-USûlî ayrışması ve bu ayrışmayı yansıtan *Kitâbu'l-İ'tikâdât* ve *Tashihu'l-İ'tikâdât* adlı klasik eserler üzerine, Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların derlenerek tanıtılması amaç edinilmiştir. Yapılan literatür taramasında

4 bk. Şeyh Sadûk, *Kitâbu'l-İ'tikâdât*, 4-46.

5 İmâmiyye literatüründe *Kütüb-i Erba'a*; Küleynî'nin, *el-Kâfî*; Şeyh Sadûk'un, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*; Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* ve *el-İstibâr* adlı hadis eserleri için kullanılan bir terimdir.

6 Şeyh Sadûk, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*, thk. Ali Ekber el-Gaffârî (Kum: Müessesetu'l-Neşr el-İslâmî, 1429/2007).

7 Mustafa Öz, "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214-215.

8 Şeyh Müfid, *Tashihu'l-İ'tikâdât*, Musennefâtü's-Şeyh el-Müfid: 6, thk. Hüseyin Dergâhî (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413/1992).

9 bk. Şeyh Müfid, *Tashihu'l-İ'tikâdât*, Musennefâtü's-Şeyh el-Müfid: 6, thk. Hüseyin Dergâhî (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413/1992).

ulaşılabilen çalışmalar sınıflandırılarak içerikleri kısaca özetlenmiş, her bir çalışma için kısa bir kritik yapılmıştır.¹⁰

Bu derlemede, belirtilen konu çerçevesinde Türkiye’de yapılmış olan akademik çalışmalar: kitaplar, tercümeleler, makaleler ve tezler şeklinde sınıflandırılarak incelenmiştir. Bunların dışında, Ebu’l-Hasen b. Bâbeveyh el-Kummî’nin (Sadûku’l-Evvel) (ö. 329/941), *el-İmâme ve’t-tabsıra’sı*;¹¹ Şeyh Sadûk’un, *Kitâbu’l-İftikâdât, Kemâlu’d-dîn*¹² ve *et-Tevhid*¹³ adlı eserleri; Şeyh Müfid’in, *Tashihu’l-İftikâdât ve el-Mesâilu’l-‘aşere fi’l-gaybe*¹⁴ adlı eserleri ile *er-Resâilü’l-erba’a fi’l-gaybe* denilen dört risâlesi;¹⁵ İbn Hazm’ın (ö. 456/1064), *el-Fasl*’ı¹⁶ ve Esterâbâdî’nin (ö. 1033/1624), *el-Fevâidu’l-medeniyye*¹⁷ adlı eseri çalışmamızda başvurulacak temel kaynaklardan bazılarıdır.

1. Tarihî Arka Plân

İmâmiyye kelâm geleneğinde Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid’in temsil ettiği iki farklı yaklaşım, bu hususta Türkiye’de yapılan akademik çalışmaların da odak noktasını oluşturmuştur. İmâmiyye geleneğinde rivâyet merkezli Ahbârî anlayışın en güçlü temsilcisi sayılan Şeyh Sadûk, nakle dayalı bir yöntem ve anlayışla öne çıkmıştır. Onun eserlerinde akli yorumdan ziyade rivâyetler ön plandadır. Şeyh Sadûk’un, Usûlî anlayışın kurucusu kabul edilen öğrencisi Şeyh Müfid, akılcı yorumlarıyla İmâmiyye kelâmını sistematik bir çerçeveye oturtmuştur. Kelâmî meselelere yaklaşımı ve metodu Mu‘tezile ile etkileşim içinde gelişmiş olan Şeyh Müfid,¹⁸ İmâmiyye kelâmının daha güçlü bir entelektüel zemine kavuşmasını sağlamıştır.

İmâmiyye kelâm geleneğinin, gelenekteki Ahbârî-Usûlî yaklaşımların ve bu yaklaşımlar arasındaki temel farklılıkların anlaşılmasında Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid ve klasik eserinin merkezî bir konuma sahip olması, bu alana ilişkin çalışmaların, özel-

10 Bu derlemede yer verilen Türkçe yayınların başlıkları aynı şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla bazen bu başlıklarda geçen isim ve ibareler -transkripsiyon nedeniyle- derleme metninde farklı yazılmış olabilir.

11 Ebu’l-Hasen b. Bâbeveyh el-Kummî (Sadûku’l-Evvel), *el-İmâme ve’t-tabsıra mine’l-hayre*, thk. el-Medresetü’l-İmâm el-Mehdî (Kum: el-Medresetü’l-İmâm el-Mehdî, 1404/1983).

12 Şeyh Sadûk, *Kemâlu’d-dîn ve tamâmu’n-ni’me*, thk. Şeyh Hüseyin el-A’lemî (Beyrut: Müessesetu’l-A’lemî li’l-Menşûrât, 1412/1991).

13 Şeyh Sadûk, *et-Tevhid*, thk. Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî (Beyrut: Dâru’l-Me’ârif li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, ts.).

14 Şeyh Müfid, *el-Mesâilu’l-‘aşere fi’l-gaybe*, thk. Fâris el-Hasûn. Silsiletü’t-Turâsî’l-Mehdevî (Kum: Delîlu mâ, 1426/2004).

15 bk. Şeyh Müfid, “er-Risâletü’l-ülâ fi’l-gaybe”; “er-Risâletü’s-sâniye fi’l-gaybe”; “er-Risâletü’s-sâlise fi’l-gaybe”; “er-Risâletü’r-râbi’a fi’l-gaybe”, *el-Mu’temeru’l-Âlemî bi-Münâsebeti’z-Zikre’l-Elfiye li-Vefâti’ş-Şeyh el-Müfid*, thk. ‘Alâ Âlu Ca’fer (Kum: el-Mu’temeru’l-Âlemî li-Elfiyeti’ş-Şeyh el-Müfid, 1414/1993).

16 İbn Hazm, *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/456.

17 Muhammed Emin el-Esterâbâdî, *el-Fevâidu’l-medeniyye*. thk. Müessesetu’n-Neşr el-İslâmî (Kum: Müessesetu’n-Neşr el-İslâmî, 1384/1964).

18 Avni İlhan, “Şeyh Müfid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500.

likle de bu çalışmaları bir arada sunan derleme türü çalışmaların önemini ortaya koymaktadır.

Türkiye’de bu alanda yapılan telif kitap çalışmaları sınırlıdır. *Şeyh Müfid ve Şia’da Usûlî Farklılaşma Süreci*¹⁹ adlı, bu alandaki ilk telif kitap 2005 baskı tarihli. Bu tarihten itibaren, *Şia’da Usulî-Ahbarî Ayırışması*²⁰ adlı kitap bölümünün yer aldığı kitabın basım tarihi olan 2022’ye kadar, on yedi yıllık bir zaman diliminde, ülkemizde bu hususta yapılan başka bir kitap çalışması bulunmamaktadır. Daha önce Şeyh Sadûk’un, *Risâletü’l-İ’tikâdâtî’l-İmâmîyye (Kitâbu’l-İ’tikâdât)* adlı eseri, *Şîi-İmâmîyye’nin İnanç Esasları*²¹ adıyla, 1978 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bunun dışında, tercüme olarak dört kitap çalışması daha yapılmıştır: Şeyh Sadûk’un, *Sıfâtü’ş-Şî’a*²² adlı eseri, *Ehl-i Beyt’in Dilinden Alevilerin Özellikleri*²³ adıyla, 2017 yılında Türkçeye çevrilmiştir. *İmamet: Karanlıktan Aydınlığa*²⁴ adlı, 2019 yılında Türkçeye kazandırılan kitap ise, Şeyh Sadûk’un babası, “Sadûku’l-Evvel” olarak bilinen Ebu’l-Hasen b. Bâbeveyh el-Kummi’nin, *el-İmâme ve’t-tabsıra* adlı eserinin tercümesidir. Şeyh Sadûk’un *Kemâlu’d-dîn* adlı eseri ise, *Dinin Kemali*²⁵ adıyla, 2020 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Ardından yine Şeyh Sadûk’un *et-Tevhîd* adlı bir başka eseri, *Tevhid*²⁶ adıyla, 2021 yılında Türkçe literatüre kazandırılmıştır.

Türkiye’de bu alanda 2000 yılından itibaren günümüze kadar makale çalışmaları yapılagelmiştir. Toplamda on üç adet olan bu çalışmalardan bir tanesi tercümedir. Konuya ilişkin ilk makalenin yayınlanma tarihi 2000’dir.²⁷ Sonrasında, 2026 yılına kadar on iki makale daha yayınlanmıştır. Aynı tarih aralığında yapılan ve ilki 2007 yılında tamamlanmış,²⁸ beş adet lisansüstü çalışmanın tümü Yüksek Lisans tez çalışmalarından oluşmaktadır. Türkiye’de yapılmış herhangi bir Doktora Tezi, sempozyum veya tebliğ çalışmasının bulunmadığı bu alanda yapılan diğer tüm çalışmalarda, İmâmîyye kelâm geleneğinde Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid’in temsil ettikleri Ahabârî ve Usûlî denilen metodolojik anlayışlar ve bu anlayışlar arasındaki farklılıklar ortaya konulmuştur.

19 Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfid ve Şia’da Usulî Farklılaşma Süreci* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005).

20 Halil Işılak, “Şia’da Usulî-Ahbarî Ayırışması (Ayırışmanın Tarihlendirmesi ve Fikri Zemin Üzerine Yeni Bir Okuma Önerisi)”, *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, ed. Orhan Koloğlu - Nail Erhan (İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ, 2022).

21 Şeyh Sadûk, *Risâletü’l-İ’tikâdâtî’l-İmâmîyye: (Şîi-İmâmîyye’nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978).

22 Şeyh Sadûk, *Şifâtü’ş-Şî’a, Fedâilu’ş-Şî’a, Meşâdiku’l-İhvân*, thk. Ahmed el-Mâhûzî (Tahran: Müessesetu’s-Sâdik li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 1397/2019).

23 Şeyh Sadûk, *Ehl-i Beyt’in Dilinden Alevilerin Özellikleri*, çev. Zeynel Demir (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2017).

24 Şeyh Sadûk, *İmamet: Karanlıktan Aydınlığa*, çev. Ali Orak (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2019).

25 Şeyh Sadûk, *Dinin Kemali*, çev. Ali Orak (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2020).

26 Şeyh Sadûk, *Tevhid*, çev. Zafer Aydaş (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2021).

27 bk. Mazlum Uyar, “Akla Dayalı Şî’î Kelâmın Oluşmasında Mu’tezile’nin Rolü ve Şeyh Müfid”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2000), 101-113.

28 Esra Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummi (Şeyh Sadûk): Hayatı Eserleri ve İtikâdî Düşünceleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

2. İmâmiyye Kelâm Geleneğinde Ahbârî-Usûlî Ayrışması

Ahbârî ve Usûlî terimleri ilk defa İmâmî müellif Abdülcélil el-Kazvinî'nin (ö. 560/1165) 565/1170 yılında yazdığı, *Kitâbu'n-Nakz*²⁹ adlı eserinde yer almışsa da *Kitâbu'l-Fevâ'id*³⁰ adlı eseriyle Ahbârî anlayışı temellendiren Esterâbâdî, Ahbârîyye'nin kurucusu kabul edilmektedir.³⁰ Ahbârîliğin yeni olmayıp eskiden beri var olagelen, mezhebin köklü ve sahih anlayış olduğuna dair düşüncesini desteklemek için bazı Sünnî müelliflerin sözlerini de aktaran Esterâbâdî;³¹ aynı amaçla bazı İmâmiyye âlimlerine de atıfta bulunarak Allâme el-Hillî'nin (ö. 726/1325), fûruat-ta (ibadet ve muamelat) haber-i vâhîde dayanmanın caiz olup olmadığı konusunda, *Bahru'l-'ulûm*³² adlı eserinin sonlarında, "İmâmiyye'den Ahbârîyyûn, dinin usûl (akâid) ve fûruunda imamlarından gelen haber-i vâhidlerden başka bir şeye güvenmemişlerdir. Usûliyyûn'dan ise el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve ashabı hariç, Ebû Ca'fer Tûsî (ö. 460/1067) ve diğerleri haber-i vâhid üzerinde ittifak etmiş, onu reddetmemişlerdir." dediğini aktarmıştır.³³

İmâmî düşüncede baştan beri var olan anlayışın Ahbârîlik olduğunu ileri süren Esterâbâdî'nin haber-i vâhîde yaptığı vurgu dikkat çekmektedir. Zira bu vurgu Ahbârîyye'nin temel karakteristiğini yansıtmaktadır. Çünkü onlar ister usûl ister fûru olsun, dinî hükümlerin yegâne kaynağını imamlarından gelen rivâyetlerle sınırlandırmışlardır ki bu rivâyetlerin tamamı ahâd haberlerden oluşmaktadır. Nitekim Esterâbâdî'ye göre Amme (Ehl-i sünnet) yanılmaz, şüphe ve sorunları gideren, kıyamete dek ümmetin ihtiyaç duyduklarını bilen, doğruyu yanlıştan ayıran, Allah tarafından atanmış, vahiy adına konuşan ve kendisine itaatın farz olduğu bir imamın varlığını reddetmekle en büyük hatayı yapmıştır.³⁴ Esterâbâdî'nin bu sözleri, Ehl-i sünnet ve İmâmiyye ekolleri arasındaki temel fark olan imâmet inancına göndermede bulunmaktadır. Bu inanç ise, On İki İmam'dan gelen âhâd haberler üzerine kuruludur.

Esterâbâdî, Usûlî anlayışa karşı çıkararak âyet ve hadislerin gerçek yorumunu, Allah tarafından atandıklarına inandığı masum imamlara hasretmiş, onlardan gel-

29 VI./XII. yüzyıl İmâmî âlimlerinden olan Abdülcélil el-Kazvinî'nin *Kitâbu'n-Nakz*'ı, Eş'arî bir müellifin, İmâmiyye eleştirisine hasrettiği bir kitabına reddiye olarak yazılmıştır. Mezhepler arası etkileşim ve gerilime dair önemli bilgiler içeren eser, VI/XII. yüzyıl Horasan İmâmiyyesi hakkında başka eserlerde olmayan bilgiler de vermektedir. Hasan Apaydın, "Abdülcélil el-Kazvinî'nin 'en-Nakz' Adlı Eseri ve Şiiler Hakkındaki Bilgiler", *Turkish Journal of Shiite Studies - Şiiik Araştırmaları* 1/1 (Haziran 2910), 50. Aslı Farsça olan *Kitâbu'n-Nakz*'ın PDF nüshası için bk. <https://eliteraturebook.com/books/18132>.

30 Metin Yurdagör, "Ahbârîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/490.

31 Esterâbâdî'ye göre Ahbârîlik nevzuhûr bir anlayış olmayıp kökleri imamlara ve Küleynî, Şeyh Sadûk gibi muhaddislerin dönemlerindeki sahih akîdeye dayanmaktadır. Esterâbâdî, Şehristânî'nin (öl. 548/1153), İmâmiyye'nin Ahbârî-Usûlî ayrışmasına değinen bir sözünü bu inşâsının ispatı olarak sunmuştur. Oysaki Şehristânî, sadece Şii kelâmcılar arasında, müteşâbihâtın te'vilindeki farklılıklar bağlamında bu ayrışmadan bahsederken, Esterâbâdî, muhaddisler ile fakihler ve kelâmcılar arasındaki farklılıkları kastetmiştir. Işılak, "Şia'da Usulî-Ahbârî Ayrışması", 147-164. Ayrıca bk. Işılak - Türkan, "Risâle-i Su'âl u Cevâb", 1-36.

32 Yapılan literatür taramasında Allâme Hillî'nin *Bahru'l-'ulûm* adında bir eserine rastlanmamıştır.

33 Esterâbâdî, *el-Fevâid*, 97.

34 Esterâbâdî, *el-Fevâid*, 98.

en rivâyetlerin, nassların zâhirine ve akla öncelenmesinin lüzumunu vurgulamıştır. Zira ona göre bu rivâyetler dinî hükümlerin yegâne kaynağını oluşturmaktadır. Söz konusu rivâyetlerin tamamının “sahih” kategorisinde olup yakın ifade ettiğini belirten Esterâbâdî, Usûlîlerin söylediklerinin aksine, bu haberlerin hiçbir zaman zayıf olarak nitelendirilemeyeceğini ve asla zan ifade ettiğinin ileri sürülemeyeceğini belirtmiştir.³⁵

İmâmiyye, Büveyhiler döneminde (320-454/932-1062) Mu‘tezile ile yoğun bir etkileşim içerisine girmiştir.³⁶ Bağdat Mu‘tezilesi ile geleneksel İmâmî düşünc-eyi sentezleyen Şeyh Müfid, rasyonalist Mu‘tezilî yöntemi benimseyerek İmâmiyye kelâmına uygulayan öğrencisi Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve Ebû Ca‘fer et-Tûsî gibi İmâmî âlimlerin çabalarıyla sistemleşmiştir.³⁷ Böylece Usûlî ekol İmâmiyye kelâm geleneğindeki egemen anlayış konumuna yükselmiştir.

Usûlîlere göre dinî deliller Kitâp, sünnet, icmâ ve akıldır. Ahbârîler’de ise, sadece Kitâp ve sünnet delil kabul edilmiş; hatta Kur’ân’ın müfesser/açık olmadığını, O’nu tefsir etmenin yalnızca masum imamlara özgü olduğunu ileri süren bazı Ahbâriler, sadece sünnete itibar etmişlerdir.³⁸ Dinî hükümlerin akli istidlâl ile elde edilebileceğini savunan Usûlî ekol, Gaybet-i Suğrâ’dan (260-329/874-941) sonra ictihâd gibi akli yöntemleri, güvenilir haberlere uygulama taraftarlığını ifade eden “Usûliyye” ismi, VI. (XII.) yüzyılda Ahbâriyye’nin akli tevile karşı çıkmasıyla yaygınlaşmıştır. Usûlîlere göre Kur’ân ve sünnetin zahir anlamları muteberdir ve bunları anlamının yolu da ancak akıldır. Ahbârîler ise senet ve metin tahkikine gerek duymadan, *Kütüb-i Erba’a*’daki tüm rivâyetleri sahih saymaktadırlar; oysa yalnız güvenilir râvilerden gelen haberler muteber kabul edilmelidir.³⁹

İmâmiyye’deki Ahbârî-USûlî ayrışması; Ehl-i sünnet içerisinde itikâdî alanda akli tevile yer vermeyen Ehl-i sünnet-i hassa/Selefiyye ile itikâdî alanda nassları esas almakla birlikte, akli tevile de başvuran Ehl-i sünnet-i amme/Halefiyye (Eş’ari ve Mâtürîdî) ekolleri arasındaki ayrışmayı andırmaktadır. Yani Ahbârîlik ve Usûlîlik arasındaki yönetsel farklılıkların temeli; bunlardan ilkinin rivâyet merkezli bir din

35 Yurdagür, “Ahbâriyye”, 1/490.

36 Büveyhiler dönemi İmâmiyye ve Mu‘tezile’nin yakınlaşmasının zirve dönemidir. İki ekolün ilişkisinin 2./8. asrın başlarında başladığı söylenebilir. Mu‘tezile’nin kurucularından Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile, geliştirdiği imâmet düşüncesiyle İmâmiyye’nin imâmet doktrininin temelini teşkil ettiği düşünülen Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) arasındaki imâmet münazaraları bu durumu ortaya koymaktadır. Bundan öncesinde ise masum imamlara itaat üzerine kurulu Şîî düşünce, inanç felsefesini akli temellere oturtan Mu‘tezile’nin rakibi konumunda olmuştur. İki ekolün yakınlaşmasında 4./10. asırda rasyonel düşüncenin ivme kazanması, sosyo-politik ve kültürel kodları gereğince Büveyhîlerin İmâmiyye’ye sempati duymaları, İmâmiyye’ye katılan bazı Mu‘tezilî âlimlerin etkisi ve Mu‘tezile’nin Ehl-i sünnet tarafından dışlanması gibi sebepler bulunmaktadır. Ahmet Sonay, “Büveyhîler Döneminde İmâmiyye-Mu‘tezile İlişkisi”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 206-208.

37 Avni İlhan, “Şeyh Müfid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500-502.

38 Abdullah es-Semâhicî, “İmâmiyye Şîasî’nin İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar”, çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 138.

39 Mustafa Öz, “Usûliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214-215.

anlayışı benimsemesine karşın ikincisinin ise, aklı tevile de yer vermesidir. İmâmiyye kelâm geleneğindeki bu ayrışmanın ve temel, yöntemsel farklılıklarının Türkiye akademik çevrelerinde nasıl algılandığını ve görebilmek için, bu alanda yapılan çalışmaların incelenmesini gerektirmektedir.

3. Şeyh Sadûk-Şeyh Müfid ve Ahbârî-USûlî Ayrışması Üzerine Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalar

3.1. Telif Kitap ve Kitap Bölümü

3.1.1. Şeyh Müfid ve Şîa’da Usûlî Farklılaşma Süreci

Türkiye’de bu alanda yapılmış tek telif kitap çalışması olan *Şeyh Müfid ve Şîa’da Usûlî Farklılaşma Süreci*’nde, Şîa kelâmındaki usûl farklılaşmasının tarihsel süreçleri incelenmiştir. İslâm düşüncesinde mezheplerin inanç esaslarının yanı sıra, metodolojik yaklaşımlarıyla da farklılaştığı belirtilen bu kitapta, erken dönemden itibaren ortaya çıkan tartışmaların, özellikle nassların yorumunda kullanılan yöntemlerin, mezheplerin kimliklerini belirleyici bir rol oynadığı vurgulanmıştır.⁴⁰ Şîa kelâmındaki metodolojik ayrışmayı görmek için, Şeyh Sadûk’un *Kitâbu’l-İ’tikâdâtı* ile Şeyh Müfid’in *Tashihi’l-İ’tikâd*’ının mukayesesinin yeterli olduğuna ve bunlardan ikinci eserde ortaya konulan akılcı yaklaşıma dikkat çekilmiştir.⁴¹ Ayrıca kitapta, Şîi usûl anlayışının imâmet doktrini etrafında şekillenmesi nedeniyle, akılcı bir yöntem benimsemesine rağmen Şeyh Müfid’in, bu konuda tutucu bir tavır takındığına da değinilmiştir.⁴²

Ehl-i sünnet ve Şîa’nın tarihsel kırılma noktalarına da değinilen kitapta, Abbasîler döneminde iktidarın mezhepler üzerindeki etkisinin, usûl tartışmalarını şekillendirdiğine de değinilmiştir.⁴³ Şîi ve Sünnî ekollerin temas ve etkileşiminden ise bahsedilmemiştir. Oysaki mezheplerin ortaya çıkış ortamları ve süreç içerisinde birbirlerinden etkilenecek maruz kaldıkları değişim de önemlidir.⁴⁴

Şîi ve Sünnî geleneklerin teolojik farklılıklarının yanında, bilgiye ulaşma yöntemlerindeki ayrışmaya da dikkat çeken; İslâm düşüncesinde usûlün mezheplerin kimlik inşasında belirleyici olduğunu hatırlatan bu kitap çalışması, mezhepler arası farklılaşmayı anlamak isteyen araştırmacılar için tarihsel ve metodolojik bir çerçeve sunmaktadır.

40 bk. Bulut, *Şîa’da Usulî Farklılaşma Süreci*, 57-230.

41 Bulut, *Şîa’da Usulî Farklılaşma Süreci*, 231-234.

42 Bulut, *Şîa’da Usulî Farklılaşma Süreci*, 268-270.

43 bk. Bulut, *Şîa’da Usulî Farklılaşma Süreci*, 20-27.

44 Bu manada Ehl-i sünnet’in süfî düşünce ve yapılanmasında geliştirilen velâyet anlayışında köklü benzeşmelerin olduğu, Şîa inancında imâmet doktrini çerçevesinde geliştirilen retorik’in büyük oranda tasavvufa sirayet ettiği görülmektedir. bk. Mustafa Akman, “Mahiyet ve Münasebet Perspektifinden İmâmet-Velâyet”, *İslâmî Araştırmalar* 3 (2022), 927-930.

3.1.2. Şia'da Usuli-Ahbari Ayırışması

Bir giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışma bir kitap bölümü çalışmasıdır. “Giriş” bölümünde, İmâmiyye’de Gaybet-i Kübrâ (329/941-) sonrası ortaya çıkan otorite boşluğunun oluşturduğu fikrî dönüşümün Ahbârî anlayışın doğuşuna zemin hazırladığına değinilmiştir. On İkinci İmam’ın gaybetiyle birlikte dini, siyasi ve toplumsal alanlarda oluşan belirsizliğe, Gaybet-i Suğrâ döneminde sefirler aracılığıyla kısmi bazı çözümler üretildiği; Gaybet-i Kübrâ döneminde ise ulemânın yeni bir düşünce sistemi inşa ettiği belirtilmiştir.⁴⁵ Bu süreçte Şii ulemânın, Sünnî fıkıh ve kelâm birikiminden etkilenecek usûl alanında sistematik metinler yazdıkları, öte yandan Allâme Hillî’nin, müçtehit-mukallit ayrımını kurumsallaştıran fetvasıyla ulemânın toplumsal otoritesini pekiştirdiği, böylece imamın otoritesinin yanında yeni bir otorite olarak müçtehitlerin nüfuzunun ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir.⁴⁶

Yazarın anlatımıyla; Safevîler döneminde Şiilik devlet tarafından temsil edilmeye başlanmış, ancak medreselerde hâlâ Sünnî geleneğin etkisi hissedilmeye devam etmiştir.⁴⁷ Bu ortamda Ahbârî anlayışın sistemleştiricisi Esterâbâdî, imamların sözlerini evrensel ve yeterli deliller mahiyetinde kabul ederek akla dayalı disiplinleri gereksiz ve hatta zararlı gördüğünü belirtmiştir. Şiiliği, Sünnî etkilerden arındırma ve *Kütüb-i Erba’a* merkezli bir epistemoloji kurma hedefi bulunan Ahbârî anlayış, felsefe ve tasavvufa karşı sert bir muhalefet geliştirmiş, felsefî ilimlerle uğraşanların tekfir edilmesine, bazı medreselerde felsefe eğitiminin yasaklanmasına ve sûfilere yönelik ağır fetvaların verilmesine yol açmıştır.⁴⁸

Çalışmanın sonraki bölümlerde, İmâmiyye kelâm geleneğinin metodolojik ayrışmasında Esterâbâdî’nin rolü üzerinde durulmuştur. Buna göre Şiiliği Sünnî ilmi geleneğin etkilerinden arındırarak ahbâr üzerinden yeniden tanımlamaya yönelen Esterâbâdî, önceki dönemlerde Şiîlerin, muhalif mezheplerin baskısı altında yaşadıkları için ya bilinçli olarak ya da zorunluluktan dolayı onlarla etkileşim içinde bulunduklarından ve Şiiliği sahih haliyle yaşayamadıkları tezini ortaya koymuştur. Safevî yönetiminin ortaya çıkışıyla birlikte bu baskı ortadan kalkmış, takiyye ihtiyacı son bulmuş ve Şiîler tarihte ilk kez dinlerini tam anlamıyla yaşama imkânına kavuşmuşlardır. Bu noktada önceki ulemânın muhâlif mezheplerden etkilenecek geliştirdiği ve Şiiliğin hakikî çizgisinden kısmen sapma olarak görülen miras sorunlu kabul edilmiş, çözüm olarak da ahbârın temsil ettiği saf din anlayışı yöntem haline getirilmiştir. İmamların sözlerini içeren muteber hadis metinleri esas alınmış, imam-lar sonrası üretilen fikrî miras ise şüpheyile karşılanarak ayıklanmaya çalışılmıştır.⁴⁹

İmâmiyye kelâm geleneğindeki metodolojik farklılaşmayı tarihsel ve fikrî boyutlarıyla yeniden yorumlayan bu kitap bölümü; Usulî ekolün akıl ve içtihat merkezli

45 Işılak, “Şia’da Usuli-Ahbari Ayırışması”, 147-149.

46 Işılak, “Şia’da Usuli-Ahbari Ayırışması”, 147-149.

47 Işılak, “Şia’da Usuli-Ahbari Ayırışması”, 149.

48 Işılak, “Şia’da Usuli-Ahbari Ayırışması”, 150-151.

49 Işılak, “Şia’da Usuli-Ahbari Ayırışması”, 152-155.

yaklaşımı ile Ahbarilerin rivâyetlere bağlı literalist tutumunun, dinî bilginin kaynağı tartışmalarında iki farklı paradigma oluşturduğuna yaptığı vurguyla önem kazanmaktadır. Söz konusu ayrışmanın yalnızca 17.-18. yüzyıllara özgü bir kırılma olmadığını, daha erken dönemlerden itibaren süreklilik gösteren bir fikri gerilimin ürünü olduğunu hatırlatan bu çalışma, okuyucunun Usûlî-Ahbârî ayrışmasının, kronolojik bir çatışmadan ziyade İmâmiyye kelâm geleneğinin iç dinamikleriyle yeniden üretilen bir tartışma zemini olduğunu görmesinin yolunu açmaktadır.

3.2. Tercüme Kitaplar

3.2.1. Risaletu'l-İ'tikadati'l-İmâmiyye: (Şîi-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)

Şeyh Sadûk'un, İmâmiyye'nin temel inanç esaslarını sistematik bir şekilde ortaya koyan erken dönem kaynaklardan birisi olan *Kitâbu'l-İ'tikâdât* adlı eserinin tercümesi olan bu kitap,⁵⁰ 1973 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Hem

İmâmiyye kelâmının klasik bir özeti hem de sonraki tartışmalara zemin hazırlayan temel bir metin olması açısından önem taşıyan *Kitâbu'l-İ'tikâdât*'ta İmâmiyye'nin temel görüşleri, sistematik biçimde ele alınmıştır. İmâmiyye inançlarını rivâyetler temelinde ortaya koyan bu eserin değindiği başlıca konular şöyle sıralanabilir: Tevhit; Allah'ın birliği, sıfatlarının tenzihi, teşbih ve tecsim anlayışlarının reddi. Sıfatlar; Zâtî ve fiili sıfatların ayrımı, Allah'ın ezeli sıfatları ile sonradan ortaya çıkan fiilleri. Teklif; İnsanlara yüklenen sorumlulukların güçleri ölçüsünde olması. Ameller; İnsan fiillerinin yaratılış ve takdir boyutu. Cebr ve Tevfiz; “Emr beyne'l-emreyn” anlayışı ne mutlak cebir ne de tam serbestlik. İrade ve Meşîet; Allah'ın iradesi ile kulların fiilleri arasındaki ilişki. Kaza ve Kader; İlâhî takdirin mahiyeti ve tartışmanın sınırları. Fıtrat ve Hidayet; İnsanların tevhit üzere yaratılması ve doğru yolu bulma imkânı. İstitaat (Güç Yetirme); Kulun sorumluluk alabilmesi için gerekli şartlar. Bedâ; İlâhî takdirde değişim ve yenilenme anlayışı. Cedel ve Münazara; Allah ve din hakkında tartışmanın sakıncaları. Levh ve Kalem; İlâhî yazgı ve bilgiye dair inançlar.⁵¹

İmamiyye'nin inanç esaslarını rivâyetler temelinde ve sistemli bir şekilde ele alması açısından *Kitâbu'l-İ'tikâdât*, Şîi düşünce üzerine yapılan çalışmalarda başvurulmuş temel kaynaklardandır. Ayrıca Ahbârî ekolün güçlü temsilcilerinden sayılan Şeyh Saduk'un konuya dair görüşlerini yansıtmasıyla da oldukça önemli olan bu eser, İmâmiyye kelâmını araştıranların göz ardı edemeyecekleri bir çalışmadır. Bu kıymetli eserin Türkçeye tercüme edilmesiyle İslâm mezhepler tarihi ve kelâm araştırmalarına önemli bir kaynak kazandırılmıştır.

50 Şeyh Sadûk, *Risaletu'l-İ'tikadati'l-İmâmiyye: (Şîi-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978).

51 bk. Şeyh Sadûk, *Kitâbu'l-İ'tikâdât* (Kum: Peyâmî İmâm Hâdî, 1433/2011).

3.2.2. Dinin Kemali

Şeyh Sadûk'un, *Kemâlu'd-dîn* adlı eserinin Türkçe tercümesi olan bu kitap,⁵² 2020 yılında Türkçe'ye kazandırılmıştır. İmâmiyye'nin gaybet inancını ele alan en önemli kaynaklardan birisi olan bu eserinde Şeyh Sadûk, söz konusu inancı hem tarihi hem de teolojik açıdan temellendirmeye çalışarak gaybetin İslâmî nasslarla uyumlu olduğunu göstermeyi ve İmâmî toplumda bu inancın tartışmasız kabul görmesini sağlamayı hedeflemiştir. Eseri yazma sebebinden de söz eden müellif, Meşhed'de İmam Rızâ'nın (ö. 203/818) kabrini ziyaretinden sonra Nişabur'a döndüğünde, orada gaybet konusunda şüpheye düşen bazı Şiîlere konuyla ilgili hadisleri aktarmaya başladığını; rüyasında Kâbe'de gördüğü İmam-ı Zaman'ın, ondan gaybet üzerine bir kitap yazmasını istemesi üzerine bu kitabı kaleme aldığını belirtmiştir.⁵³

Eserin ilk cildinde imama itaatin vacip oluşu,⁵⁴ imâmetin nassa dayandığı,⁵⁵ imamın masum olmasının vacip oluşu,⁵⁶ imamların gaybetine dair rivâyetler ve bu durumun ilahî hikmeti gibi meseleler üzerinde durulmuştur.⁵⁷ Önceki peygamberlerin hayatlarından örnekler veren Şeyh Sadûk, gaybetin İslâm tarihinde benzersiz olmadığını, benzer bazı tecrübelerin yaşandığını ileri sürmüştür.⁵⁸

Eserin ikinci cildinde on iki imamdan gelen gaybet konulu rivâyetlere yer verilmiştir. Gaybet döneminde mü'minlerin dinî hayatlarını nasıl sürdürmeleri gerektiği üzerinde duran müellife göre imamın yokluğunda Şiî toplum, hadislerle ve imamlardan gelen sözlerle amel etmelidir; imamların sözleri uyulması gereken mutlak doğrulardır.⁵⁹ Eserinin son kısmında imamın zuhurunun kaçınılmaz olduğunu vurgulayan Şeyh Sadûk, bu olayı ilahî vadin tamamlanması ve İslâm ümmeti için bir kurtuluş olarak görmektedir.⁶⁰

İmâmîleri sabırla Mehdi'nin zuhurunu beklemeye çağıran *Kemâlu'd-dîn* adlı klasik eser, yalnızca teolojik bir savunma değil, aynı zamanda toplumsal bir teselli işlevi icra etmektedir. İmâmiyye'nin gaybet doktrini, bu eser sayesinde sistematik bir şekilde ortaya konulmuş ve sonraki İmâmî düşünce üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Eser, İmâmiyye'nin imâmet doktrinini araştıranların müracaat etmeleri gereken temel kaynaklardandır.

52 Şeyh Sadûk, *Dinin Kemali*, çev. Ali Orak (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2020).

53 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 14-16.

54 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 18-19.

55 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 20.

56 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 22-24.

57 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 31-33.

58 bk. Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 129-153.

59 bk. Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 435-62.

60 Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-dîn*, 588-589.

3.2.3. Tevhid

Şeyh Sadûk'un, *et-Tevhîd* adlı eserinin tercümesi olan *Tevhid*⁶¹ adlı bu kitap, 2021 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Şeyh Sadûk'un, İslâm düşüncesinin temel inancı olan tevhit ilkesini ele aldığı, Ehl-i beyt rivâyetleri üzerinden Allah'ın zatını, sıfatlarını ve yaratıcı kudretini açıklandığı bu eserinde hem kelâmî tartışmalar hem de rivâyetler aracılığıyla tevhit inancının derinliği ortaya konularak tevhit inancı bütüncül bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.⁶²

Eserin, ilk bölümlerinde tevhit, teşbihin nefyi, vahid, muvahhad ve adalet kavramları temelinde Allah'ın zatının mutlak birliği üzerinde durulmuş, O'nun hiçbir şekilde cisim, suret ya da sınırlı bir varlık gibi düşünülemeyeceği vurgulanmıştır.⁶³ Burada müellif, antropomorfik tasvirlerle karşı çıkarak Allah'ın yaratılmışlara benzetilmesinin tevhit inancına aykırı olduğunu vurgulamış, rivâyetler aracılığıyla Allah'ın zatının insan aklıyla tam olarak kavranamayacağı fikrini öne çıkararak bu durumu tevhidin aşkınılığıyla ilişkilendirmiştir.⁶⁴

Allah'ın sıfatlarının ele alındığı; ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlarının, O'nun zâtından ayrı düşünülemeyeceğinin ifade edildiği sonraki bölümlerde, sıfatların zatla özdeş olduğunu savunan Şeyh Sadûk, bu husustaki Şii kelâmî perspektifi ortaya koymuştur.⁶⁵ "Sıfâtü'z-zât ve sıfâtü'l-ef'âl (Zât Sıfatları ve Fiil Sıfatları)" başlıklı bölüm, eserin sonraki başlıklarının mihrini oluşturmaktadır. Şeyh Sadûk'a göre hayat, ilim, sem', basar, kudret gibi zât sıfatları Allah'ın zâtının gayrı olmayıp O'nun zâtıyla özdeşir.⁶⁶ Yine ona göre irâde ve meşîet, halk/yaratma sıfatı kapsamındaki sıfatlardır.⁶⁷ Irâde ve meşîetle birlikte, rızâ ve gazap ve benzeri diğer sıfatlar, fiil sıfatları olup muhdestirler.⁶⁸

İlâhî sıfatları zât sıfatları ve fiil sıfatları şeklinde sınıflandıran Şeyh Sadûk'un, bu taksimat tarzından hareketle "haber sıfatları" şeklinde bir sıfat türünden bahsetmemesi dikkat çekicidir. Şeyh Sadûk, her hangi bir sınıflandırma veya isimlendirmeye dâhil etmeden aynullah, vechullah, yedullah, cenbullah gibi sıfatlardan da bahsetmiştir. O'na göre vechullah, "Allah'ın dini" ve "On İki İmam" anlamındadır.⁶⁹ Rasulullah ve imamlar Allah'ın dini ve O'nun insanlar üzerindeki gözleri (aynullah), insanlarla kendileri vasıtasıyla konuştuğu lisanları (lisanullah), kulları üzerindeki elleri (yedullah), insanlara karşı hüccetleridirler (hüccetullah).⁷⁰

61 Şeyh Sadûk, *Tevhid*, çev. Zafer Aydaş (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2021).

62 bk. Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 31-96.

63 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 97-101.

64 bk. Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 97-107.

65 bk. Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 122-138.

66 bk. Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 139-146.

67 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 147.

68 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 148.

69 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 149-150.

70 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 150-152, 167.

Eserin “Kur’ân” bölümünde, Kur’ân’ın hâlık veya mahlûk olmayıp Allah’ın kelâmı ve vahyi olduğu belirtilmiştir;⁷¹ hidâyet, dalâlet, tevfik, hızlân’ın Allah’tan olduğu vurgulanmıştır.⁷² Sonraki bölümlerde Seneviyye’ye (düalizm) ve Hristiyanlığın teslis inancına reddiyeler yazan Şeyh Sadûk,⁷³ daha sonra Allah’ın arş’a istivâ etmesi,⁷⁴ kürsi’sinin gökleri ve yeri kuşatması⁷⁵ gibi çetrefilli kelâmî meselelerin teşbihe düşülmeden, tevhit ilkesi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Şeyh Sadûk’un tevhit anlayışını Ehl-i beyt rivâyetleri üzerinden sistematik biçimde ortaya koyduğunu gösteren *et-Tevhîd* adlı eserinde dikkat çeken noktalardan birisi, müellifin sıfatlar tasnifinde “haberî sıfatlar” kategorisine yer vermemesidir. Bu durum, İmâmî düşüncede ilâhî sıfatlara ilişkin olarak hicrî 4. yüzyılda henüz tam bir sınıflandırma sistematığının bulunmadığını, sonraki Şîî kelimcilerin geliştirdiği ayrıntılı tasniflerin henüz şekillenmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca antropomorfizme karşı güçlü bir tavır alan Şeyh Sadûk’un, Allah’ın zâtının aşkınılığını vurgulaması, onun tevhit ilkesini koruma kaygısını öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte, nasslarda geçen ve Allah’a bazı antropomorfist özellikler nispet eden aynullah, vechullah, yedullah gibi ifadeleri imamlarla ilişkilendirmesi, tevhit anlayışını imâmet doktriniyle bütünleştirdiğini göstermektedir. Eser, hem tevhit ilkesini savunan bir kelâmî metin hem de imamet merkezli Şîî düşüncenin erken dönem yansımalarını taşıyan bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

3.2.4. İmamet: Karanlıktan Aydınlığa

Şeyh Sadûk’un babası olup, “Sadûku’l-Evvel” olarak da bilinen, Ebu’l-Hasen b. Bâbeveyh el-Kummi’nin (ö. 329/941) *el-İmâme ve’t-tabsıra* adlı eserinin tercümesi olan bu kitap,⁷⁶ 2019 yılında Türkçeye kazandırılmıştır.

İmâmî düşüncede gaybet inancına değinen en eski kaynaklardan olan *el-İmâme ve’t-tabsıra* adlı eserin ilk bölümünde Hz. Âdem’den (a.s.) itibaren her bir peygamberin, kendisinden sonra dinî ve siyasi görevlerini sürdürecektir bir vasi’sinin bulunduğu ve Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu görevi Hz. Ali’ye vasiyet ettiği belirtilmiştir.⁷⁷ Eserin sonraki bölümlerinde İmâmîyye’nin imâmet teorisi temelinde imâmet inancını kaleme alan müellif, imâmetin nassa dayandığını,⁷⁸ bu görevin Allah tarafından Ehl-i beyt’e verildiğini söylemiştir.⁷⁹ Daha sonra “Gaybet” bölümüne geçen Sadûku’l-Evvel, imâmetin yalnızca teorik bir tartışma değil, aynı zamanda toplumsal

71 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 223-225.

72 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 241-243.

73 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 236-238.

74 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 315, 318.

75 Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, 327.

76 Şeyh Sadûk, *İmamet: Karanlıktan Aydınlığa*, çev. Ali Orak (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2019).

77 Sadûku’l-Evvel, *el-İmâme ve’t-tabsıra*, 21-23.

78 Sadûku’l-Evvel, *el-İmâme ve’t-tabsıra*, 37-39.

79 Sadûku’l-Evvel, *el-İmâme ve’t-tabsıra*, 40-45.

ve ruhsal bir ihtiyaç olduğunu; gaybet döneminde mü'minlerin imamların yolunu (sözlerini) takip etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁰

İmâmeti, karanlıktan aydınlığa çıkış metaforu ile anlatarak imamın, sadece dinî lider değil, aynı zamanda insanın hayat yolculuğundaki rehberi olduğu mesajını veren Sadûku'l-Evvel, "Onun (imamın) varlığı olmasaydı, yeryüzü bir göz kırpması kadar bile varlığını sürdüremezdi. Çünkü o, Allah'ın cinler ve insanlar üzerindeki kesin delilidir."⁸¹ diyerek imamın gaybetini adeta, kendisi görünmese de ışığı ve etkisi devam eden, bulutların arkasındaki Güneş'e benzetmiştir. Eserinde, imâmetin gaybetle birlikte karanlığa gömülmediği, aksine inananların kalbinde ve zihninde aydınlık bir yol açtığı mesajını veren Sadûku'l-Evvel'in amacı, okuyucunun hem tarihsel bilinç kazanmasını hem de geleceğe umutla bakmasını sağlamaktır. Bu yönüyle eser, sadece akademik bir tartışma değil, aynı zamanda İmâmiyye müntesiplerinin içsel dünyasına dokunan bir manevî rehber mahiyetindedir.

3.2.5. Ehl-i Beyt'in Dilinden Alevilerin Özellikleri

Şeyh Sadûk'un, Ehl-i beyt taraftarları olarak Şîa'nın nasıl bir ahlâkî duruş sergilemesi gerektiğine dair imamlardan aktarılan rivâyetler temelinde Şîî kimliği tanımladığı, *Sıfâtü's-Şî'a* adlı eserinin tercümesi olan bu kitap,⁸² 2017 yılında Türkçe'ye kazandırılmıştır.

Şîa'nın özelliklerini sadece dinî bağlılıkla sınırlamayan *Sıfâtü's-Şî'a*, aynı zamanda sosyal davranış biçimlerini de şekillendiren bir rehber sunmaktadır. İmamların Şîa'yı öven sözleri, öğütleri: dilin korunması, kötü sözden uzak durulması ve halka iyi şeyler söylenmesi gibi gündelik hayatın ahlâkî yönlerini kapsayan bu yaklaşım,⁸³ Şîa'nın sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi olduğu mesajını vererek mezhebin kimliğini hem manevî hem de toplumsal düzlemde ele almaktadır.

Ayrıca söz konusu rivâyetler, Şîa'nın Ehl-i beyt'e olan bağlılığını daha net bir şekilde tanımlamaktadır: onların emirlerine teslim olmak, sadece onların sözlerine uymak, onların yolunu takip etmek;⁸⁴ onların dostlarına dost, düşmanlarına düşman olmak;⁸⁵ yoksullara yardım eli uzatmak gibi özellikler,⁸⁶ Şîa'nın merkezinde Ehl-i beyt'e sadakat ve onların yolunu takip etme bilincinin bulunduğu mesajını vermektedir. Bu bağlılığın bir taraftarlık değil, aynı zamanda bir sorumluluk olduğunu hatırlatan eser, Şîî kimliğini hem inanç hem de davranış düzeyinde Ehl-i beyt'in öğretileriyle bütünleştirmektedir.

80 Sadûku'l-Evvel, *el-İmâme ve'r-tabşıra*, 124-126.

81 Sadûku'l-Evvel, *el-İmâme ve'r-tabşıra*, 11.

82 Şeyh Sadûk, *Ehl-i Beyt'in Dilinden Alevilerin Özellikleri*, çev. Zeynel Demir (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2017).

83 bk. Şeyh Sadûk, *Şıfâtü's-Şî'a*, 37-88.

84 Şeyh Sadûk, *Şıfâtü's-Şî'a*, 38-39.

85 Şeyh Sadûk, *Şıfâtü's-Şî'a*, 43-44.

86 Şeyh Sadûk, *Şıfâtü's-Şî'a*, 43.

Bütüncül olarak değerlendirildiğinde eserin, Şiiliği sadece kurallar bütünü olarak değil, insanı güzelleştiren ve topluma değer katan bir yaşam tarzı olarak sunduğu söylenebilir. İmamların öğütlerinin, bireyin hem kendisiyle hem de toplumla barışık bir hayat sürmesi için yol gösterici nitelikte olduğunu vurgulayan *Sıfâtü's-Şi'a*, Şii kimliğini anlamak isteyenler için hem bir rehber niteliği taşımaktadır.

3.3. Telif Makaleler

3.3.1. 11(17.) Asırda Ahbari Usuli Ayrışmasını Resmeden Risale

İmâmiyye Şiası'nda 12. İmam'ın gaybete girmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurma çabaları çerçevesinde Ahbârî ve Usûlî ekoller arasındaki ayrışmanın ele alındığı bu makalede, Usûlîlerin, müctehitleri imamın vekilleri olarak konumlandırıp taklit anlayışını geliştirdiklerinden, böylece dinî otoriteyi yeniden tesis etmeye çalıştıklarından bahsedilmiştir.⁸⁷ Buna karşılık Esterâbâdî ile sistemleşen Ahbâriliğin, *Kütübü'l-erba'a* adı verilen hadis kitaplarını tek otorite kabul ederek kelâm ve fıkıh gibi disiplinleri dışlayıp Usûlîleri de dini tahrif etmekle suçladığı; bu karşılıklı eleştirilerin Safevîler döneminde sert bir kutuplaşmaya yol açtığı ve her iki tarafın kendi görüşlerini güçlendirmek için eserler kaleme aldığı belirtilmiştir.⁸⁸

Makale söz konusu gerilimi en iyi yansıtan metinlerden birisi olarak nitelediği 17. yüzyılın sonlarında Hâcî Hüseyin Hâfız Zâvânî tarafından kaleme alınan *Risâle-i Su'âl u Cevâb*⁸⁹ üzerinden Ahbârî-USûlî ayrışmasını incelemektedir.⁹⁰ Zâvânî'nin, dönemin önde gelen Şii âlimlerine, içtihat ve taklit konusunda Ahbârîlerin mi yoksa Usûlîlerin mi haklı olduğu sorusunu yönelterek aldığı cevapları bir araya getirmek suretiyle oluşturduğu bu risâledeki sorular ve cevaplar üzerinden Ahbârî-USûlî ayrışmasının nedenlerinin, taraflarının ve dinamiklerinin incelendiği bu makalede; ayrıca bu tartışmaların 19. yüzyılda şekillenen “merci-i taklit” kurumunun fikrî temellerini nasıl hazırladığı da ortaya konulmaktadır.⁹¹

Zâvânî'nin risalesi, dönemin önde gelen âlimlerine yönelttiği sorular ve alınan cevaplarla İmâmiyye kelâm geleneğindeki ayrışmayı somutlaştırmakta, özellikle içtihat ve taklit meselesinin taraflar arasında bir turnusol işlevi gördüğünü göstermektedir. Böylece metin, hem Ahbâriliğin Safevîler bağlamında nasıl sistemleştiğini hem de Usûlîliğin kendi meşruiyetini tesis etme çabasını yansıtarak Şii düşüncede otorite ve metodoloji tartışmalarının tarihsel seyrini anlamada kritik bir kaynak işlevi görmektedir.

87 Işlak - Türkan, “Risâle-i Su'âl u Cevâb”, 2-4.

88 Işlak - Türkan, “Risâle-i Su'âl u Cevâb”, 5-7.

89 Hâcî Hüseyin Hâfız Zâvânî, *Risâle-i Su'âl u Cevâb* (Tahran: Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 9515/1), 12b-13a.

90 Işlak - Türkan, “Risâle-i Su'âl u Cevâb”, 7.

91 Işlak - Türkan, “Risâle-i Su'âl u Cevâb”, 5-7.

3.3.2. Ahbarilik ve Usulilik Ekollerinin Zihniyet Analizi

Bu makalede, İmâmiyye Şiası içinde tefrika (dinde ayrılık ve gruplaşma) konulu Kur’ân âyetlerine getirilen Ahbârî ve Usûlî yorumların, “zihniyet analizi” yöntemiyle ve karşılaştırmalı olarak incelendiği bu makalede, sekiz âyet örneklem olarak seçilmiş ve söz konusu anlayışların farklı dönemlerde bu âyetlere ilişkin tefsirleri karşılaştırılmıştır.⁹²

Makalenin bulgularına göre örneklem olarak alınan âyetlere ilişkin bazı ortak yorumları bulunsada Ahbârî ve Usûlî anlayışlarda, zihniyet ve metodoloji farklılıkları nedeniyle nasslar farklı şekillerde yorumlanmıştır: örneğin, Usûlîler “Allah’ın ipi”⁹³ ifadesini Kur’ân, Hz. Peygamber ve İslâm olarak yorumlarken; Ahbârîler buna Hz. Ali ve velâyetini de eklemişlerdir.⁹⁴

İslâm Mezhepleri Tarihi araştırmalarında “zihniyet analizi” yönteminin öneminin vurgulandığı makalede, Ahbârîlik ve Usûlîlik arasındaki ayrışmanın, gaybet döneminden sonra ortaya çıkan sorunlara çözüm arayışlarıyla şekillendiğine dikkat çekilmiştir.⁹⁵ Bu durumun, imamlardan gelen rivâyetleri mutlak otorite kabul ederek içtihadı karşı çıkan Ahbârî anlayışa karşı; değişen şartlar ve yeni meseleler karşısında akılcı bir yöntem geliştiren Usûlîliği doğurmasıyla sonuçlandığına vurgu yapılmıştır.⁹⁶

Bu çalışma, örneklem olarak seçilen sekiz âyet bağlamında Ahbârî ve Usûlî ekollerin bazı ortak anlamlarda buluştuğunu, ancak zihniyet farklılıklarının yorumlarda belirgin ayrışmalara yol açtığını ortaya koymaktadır. İmamların otoritesini merkeze alarak rivâyetlere sıkı bağlılık gösteren Ahbârî anlayışa karşı Usûlîliğin akıl ve metodolojiye dayalı bir sistematik geliştirmesi, İmâmiyye Şiası’nın içindeki düşünsel çeşitliliği ve mezhep tarihindeki zihniyet analizinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu karşılaştırma, İmâmiyye Şiası’nın iç dinamiklerini ve mezheplerin zihniyet farklılıklarının Kur’ân yorumlarına nasıl yansıdığını anlamak açısından önemli bir katkı sunmaktadır.

3.3.3. İran’daki Şii Kültüründe Ahbâriyye-Usuliyye Yaklaşımları Bağlamında Gelenek-Yenilik Çizisi

İran’daki Şii kültürün tarihsel gelişiminin, özellikle İmâmiyye geleneğinde ortaya çıkan Ahbârî, Usulî yaklaşımların incelendiği bu makalede, Kur’ân’ın tefsiri, hadis anlayışı, içtihat ve kıyas, hüsün-kubuh nazariyesi, Allah’ın sıfatları, taklit ve

92 bk. Cenksu vd., “İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik ve Usûlîlik Ekollerinin Zihniyet Analizi Bağlamında İncelenmesi -Tefrika Konusunu Ele Alan Âyetlerin Yorumu Örnekleminde-”, *Turkish Journal of Shiite Studies* 7/2 (Aralık 2025), 125-139.

93 Âl-i İmrân 3/103.

94 Cenksu vd., “İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik ve Usûlîlik”, 133.

95 Cenksu vd., “İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik ve Usûlîlik”, 127-128.

96 Cenksu vd., “İmâmiyye Şiası’nda Ahbârîlik ve Usûlîlik”, 138-139.

takiyye gibi konular, iki anlayışın farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır.⁹⁷ İran'daki Şiî kültüründen söz edilen ilk ana başlık altında İran'daki dinî hayat ve kurumlar; Şiîliğin doğuşu ve gelişmesi, inanç esasları, dinin usûl ve fûrûna dair görüşleri kısaca aktarılmıştır.⁹⁸ "Ahbariyye ve Usuliyye Bağlamında Gelenek-Yenilik Çizgisi" başlığı altında ise, Ahbârî ve Usulî kavramları, her iki yaklaşım açısından Kur'ân ve tefsir, hadis ve sünnet, içtihat ve kıyas, hüsn ve kubuh nazariyesi, Allah'ın sıfatları, taklit ve takiyye konuları üzerinde durulmuştur.⁹⁹

Makalede, tarihsel süreçte Ahbarî-Usulî tartışmalarının, özellikle akıl delili etrafında yoğunlaştığı ve zamanla Usulî yaklaşımın Şîa içinde hâkim anlayış hale geldiği hatırlatılmıştır. Ahbarîlerin rivâyetlere sıkı bağlılığının, Kur'ân'ın tahrif edildiğine ilişkin iddialar gibi tartışmalı sonuçlar doğururken; Usulîlerin, akıl ve içtihadı öne çıkararak daha esnek ve sistematik bir yorum geliştirerek bu tür iddiaları reddettiğine dikkat çekilmiştir.¹⁰⁰ Bu farklılıkların Şiî kültürde gelenek-yenilik çizgisini belirlediği; taklit ve takiyye gibi uygulamaların ise toplumsal ve dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynadığının belirtilmiştir çizilmiştir.¹⁰¹

İran Şiî kültüründe Ahbarî ve Usulî ekoller arasındaki metodolojik farklılıkları inceleye bu makale, geleneksel rivâyet merkezli yaklaşım ile akıl ve içtihadı öne çıkaran yenilikçi çizgi arasındaki gerilimi ortaya koymaktadır. Bu karşıtlık, İmâmî düşüncenin hem muhafazakâr hem de rasyonel damarlarını görünür kılarken, dinî hayatın tarihsel bağlamda sürekli yeniden yorumlanan bir süreç olduğuna dair insani bir perspektif sunmaktadır.

3.3.4. Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı

Kelâm kozmolojisi bağlamında Şeyh Müfid'in âlem ve Tanrı-evren ilişkisine dair görüşlerinin incelendiği bu makalede, âlemin hâdis (sonradan var olan), mümkün ve cevher-arazlardan oluşan bir yapı; Allah'ın ise cevher ve arazlardan münezzehe olduğuna dair açıklama ve yorumları vurgulanmıştır.¹⁰² Bu yaklaşımın Mu'tezile kelâmcılarının görüşleriyle büyük ölçüde uyumlu olduğuna değinen yazara göre Şeyh Müfid'in, cevherleri nokta, hat, satır ve cisim olarak sınıflandırarak onları mütehayyiz (yer kaplayan) ve hâdis varlıklar olarak görmesi bunun bir göstergesidir.¹⁰³ Ayrıca yazar, cevherlerin arazlar olmadan ortaya çıkamayacağını; hareket, sükûn, birleşme ve ayrışma gibi özelliklerle varlıklarını sürdürdüklerini söyleme-

97 Esmâ Sayın, "İran'daki Şiî Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye Yaklaşımları Bağlamında Gelenek-Yenilik Çizgisi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/14 (2012), 113.

98 Sayın, "İran'daki Şiî Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye", 113-116.

99 bk. Sayın, "İran'daki Şiî Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye", 116-123.

100 Sayın, "İran'daki Şiî Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye", 123.

101 Sayın, "İran'daki Şiî Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye", 121-122.

102 Ahmed Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 871-872.

103 bk. Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", 872-878.

si yönüyle Şeyh Müfid'in, Mu'tezile'nin atomculuk anlayışını savunduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁴

Makalede, *Evâilü'l-makâlât* ve *en-Nüketu'l-İ'tikâdiyye* adlı eserler üzerinden Şeyh Müfid'in kozmoloji anlayışı tahlil edilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁵ Yazara göre kozmoloji anlayışını bu iki eserinde kaleme alan Şeyh Müfid, âlemi Allah'ın varlığını ispat için bir delil olarak görmüş ve kelâmcıların hudûs (sonradan olma) ve imkân delilleriyle paralel bir yaklaşım sergilemiştir.¹⁰⁶ Mu'tezile ve Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla benzer şekilde cevherlerin kevn (oluş) arazından ayrı düşünölemeyeceğini savunmakla birlikte, cevherlerin bekâsı konusunda farklı bir tutum sergileyerek onların bâkî kalmasını caiz görmeyen; sonuçta, hem Şii-İmâmî düşüncenin hem de Mu'tezile etkisinin sentezinden hâsıl olan Şeyh Müfid'in kozmoloji anlayışı, İmâmiyye'nin kelâmî sistematiğine önemli katkılar sunmaktadır.¹⁰⁷

Makale, Şeyh Müfid'in kozmoloji anlayışını, kelâmın cevher-araz temelli evren tasavvurunu İmâmî düşünceyle bütünleştiren özgün bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Kozmoloji anlayışı Mu'tezile ile büyük ölçüde örtüşen Şeyh Müfid'in hareket, sükûn, birleşme ve ayrılma gibi arazları hâdis varlığın alameti sayarak evrenin hâdis olduğuna dair vurgusu önemlidir. Bu vurguyla Şeyh Müfid'in hem Mu'tezilî mirası sahiplendiğini hem de bunu İmâmiyye kelâmıyla kaynaştırarak mezhebin özgün kozmoloji tasavvurunu ortaya koyduğuna işaret eden bu çalışma alana mütevazı bir katkı sunmaktadır.

3.3.5. Şeyh Müfid'in en-Nüketu'l-İ'tikâdiyye Eserindeki İ'tikâdî Görüşleri

İslâm düşüncesi ve kelâm geleneği bağlamında ele alınan temel bir meseleyi, tarihsel arka planı ve çağdaş yansımalarıyla birlikte inceleyen bu makalenin ilk bölümünde, *en-Nüketu'l-İ'tikâdiyye* adlı eserin Şeyh Müfid'e aidiyetinden söz edilmiştir.¹⁰⁸ Makalenin ikinci bölümünde ise, bahse konu eserde tartışılan marifetullah, vâcib varlık, sıfatlar, âlem, cevher ve arazlar, meâd ile ilgili konulara dair; nübüvvet, hüsün ve kubuh ve imâmet meseleleriyle ilgili farklı yorumların karşılaştırmalı bir analizi yapılmakta ve bu yorumların pratik hayata yansımaları tartışılmaktadır.¹⁰⁹

Güçlü bir kaynak taramasıyla desteklenen, karşılaştırmalı analizlerle zenginleştirilen; okuyucunun hem akademik hem insani düzeyde meseleye nüfuz etmesini sağlayacak şekilde yapılandırılan bu makale, teorik derinliği ile pratik yansımaları

104 bk. Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", 867-896.

105 Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", 871, 873.

106 Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", 871, 873.

107 Bardak, "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı", 875.

108 Ahmet Bardak, "Şeyh Müfid'in en-Nüketu'l-İ'tikâdiyye Eserindeki İ'tikâdî Görüşleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Aralık 2022), 10-12.

109 bk. Bardak, "Şeyh Müfid'in en-Nüketu'l-İ'tikâdiyye Eserindeki İ'tikâdî Görüşleri", 13-27.

arasında dengeli bir köprü kurarak İslâm düşüncesi araştırmalarına özgün bir katkı sağlamaktadır.

3.3.6. Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü

Mu'tezile ile İmâmiyye arasındaki entelektüel ilişkinin tarihsel gelişiminin ve bu süreçte Şeyh Sadûk'un oynadığı rolün ele alındığı bu makalenin “Giriş” bölümünde, Mu'tezile-Şîa ilişkisi üzerinde durulmuştur. Yazara göre bu iki ekol arasındaki temaslar hicrî II. asrın ilk yarısına (imamlar dönemi) kadar uzanmaktadır. Bu asırda İmâmiyye ve Mu'tezile kelimcilerinin ilim meclislerinde münazaralarda bulunmalarıyla karşılıklı bir etkileşim sağlanmış fakat bu temas, her iki mezhebin temel kelâmî meselelerinde belirleyici olmamıştır. Zira bu dönemde İmâmiyye kelimcilerinin teşbih ve tecsîm eğilimleri Mu'tezililerce eleştirilerek tabi tutulmuştur.¹¹⁰

Gaybet-i Suğrâ döneminde Ahbârilerin, akli geri plana iterek rivâyetlere yöneldikleri, Nevbahtilerin ise akılcı tavırlarıyla öne çıktıkları belirtilen bu çalışmada; Büveyhîler döneminde geldiğinde ise Ahbârî yaklaşımın yerini Usûlî akılcılığa bıraktığı ve bu dönüşümde Mu'tezilî etkilerin yoğun olduğu Zeydî çevreler ile Büveyhîlerin oluşturduğu entelektüel ortamın rolü vurgulanmıştır.¹¹¹

Makalenin ilk bölümünde kısaca Şeyh Sadûk'un hayatı ve İmâmiyye'deki konumundan bahsedildikten sonra,¹¹² onun Mu'tezile-İmâmiyye etkileşimindeki rolünden bahsedilen ikinci bölümde, erken dönemlerden itibaren iki mezhep arasında karşılıklı etkileşimlerin yaşandığı; özellikle Büveyhîler döneminde bu etkileşimin somutlaştığından söz edilmiştir.¹¹³ Akılcı yaklaşıma mesafeli duran katı bir Ahbârî âlim olarak bilinse de Şeyh Sadûk'un Rey şehrinde Mu'tezilî düşünür Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ile karşılaşmasının ardından fikir dünyasında önemli değişimler yaşadığı belirtilen makalede, onun düşünce hayatının, Sâhib b. Abbâd ile karşılaşmadan önce ve sonra olmak üzere iki dönemde incelendiğine dikkat çekilmiştir.¹¹⁴

Şeyh Sadûk'un Mu'tezile ile temasının İmâmiyye kelâmındaki dönüşümlere nasıl yansıdığını ortaya koymayı amaçlayan bu makalede, Şeyh Sadûk'un, ahbâra bağlılığına rağmen Mu'tezilî fikirlerden etkilenmesini, İmâmiyye'nin akıl-nakil arasında kurduğu dengeyi anlamak açısından önemli bir örnek olarak değerlendirilmiştir. İmâmiyye'nin Mu'tezile'den aldığı metodolojik katkıların Şîi düşüncenin sistematikleşmesindeki etkilerinin tartışıldığı bu çalışmada Şeyh Sadûk'un rolü, mezhepler arası etkileşimin hem bireysel hem de doktriner düzeyde nasıl şekillendiğini gösteren kritik bir örnek olarak sunulmuştur.

110 Bekir Altun, “Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü”, *Turkish Journal of Shiite Studies* 4/2 (Aralık 2022), 224.

111 Altun, “Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü”, 225-226.

112 Altun, “Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü”, 226-229.

113 Altun, “Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü”, 235-238.

114 Altun, “Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü”, 230-231.

3.3.7. Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid

Şeyh Müfid'in Şîâ kelâmındaki rolü ve Mu'tezile ile ilişkisinin ele alındığı ve tek başlıktan (ana başlık) oluşan bu makale,¹¹⁵ standart makale formatına uymamaktadır. Büveyhiler döneminde Bağdat medresesinin lideri olarak Şeyh Müfid'in İmâmiyye'de akla dayalı kelâmı sistemleştirdiği hatırlatılan makalede; onun, nassın zahirine bağlı kalmaları ve âhâd haberlerle amel etmeleri nedeniyle Ahbârileri eleştirdiği; imamlara ve peygambere, onlara ait olmayan sıfatlar isnat ettikleri için Gulât-ı Şîâ'yı reddettiği belirtilmiştir.¹¹⁶

Şeyh Müfid'in, Mu'tezile'nin Bağdat ekolünden etkilenererek akıl-vahiy dengesini kurduğundan ve imâmet doktrinini bile akılcı delillerle savunmaya çalıştığından söz eden yazar,¹¹⁷ Şeyh Müfid'in düşüncesinde Allah'ın adalet ve lütuf ilkesinin merkezi bir yer tuttuğuna; insanın özgürlüğünü kabul etmekle birlikte, Allah'ın rahmetini ve kudretini ön plana çıkardığına dikkat çekmiştir.¹¹⁸ İmamların ismeti, imametın nübüvvetin devamı olduğu fikri ve imamların peygamberlerden üstünlüğü¹¹⁹ gibi görüşleriyle Şîî doktrini güçlendiren Şeyh Müfid'in, gayb bilgisi ve mucize gibi konularda daha temkinli davranarak Mu'tezile'ye yakın bir yaklaşım sergilediğini belirten yazar, onun Mu'tezile yöntemini İmâmiyye'ye uygulayarak Usûlî düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamıştır.¹²⁰ Şeyh Müfid, en önemli eseri *Evâ'ilü'l-makâlât*'ta Şiilik ile Mu'tezile arasındaki görüş farklılıklarını ortaya koymuş; tevhid, adalet, nübüvvet, imâmet ve me'âd gibi temel kelâmî meseleleri akılcı bir yöntemle incelenmiştir.¹²¹ Şeyh Müfid, Bağdat Mu'tezilesi ile geleneksel İmamî düşüncüyü sentezleyerek oluşturduğu metotla, bir taraftan Şîî-Usûlî düşüncenin oluşmasına zemin hazırlarken diğer taraftan da hadis merkezli geleneksel Kum ekolünün zayıflamasının yolunu açmıştır. O, *Evailü'l-makâlât*'ta bu akli tutumunu devam ettirmiş ve kendine ait kelâmî görüşleri detaylı bir şekilde ortaya koymuştur.¹²²

Şeyh Müfid'in Mu'tezile'den farklı görüşlerine de değinilen makalede İmâmiyye ekolünün va'd ve void konusundaki görüşleri buna örnek verilmiştir. Buna göre Şeyh Müfid, cehennemde ebedî cezalandırmayı ancak kâfirler için söz konusu et-

115 Mazlum Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2000), 101-113.

116 Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 101-102.

117 Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 112.

118 Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 104.

119 Bu tür tartışmaların, Şiilik-Süflilik etkileşimi vasıtasıyla evliyânın masum (mahfuz), velâyetin nübüvvetin devamı ve velîlerin peygamberlerden üstün olduğu iddialarıyla tasavvufa da geçtiğine ilişkin tartışmalar için bk. Mustafa Akman, "İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Süflilik'in Yeri", *Dicle İlahiyat Dergisi* XXV/2 (2022), 346, 351, 359-361.

120 Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 104-105.

121 Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 108-112.

122 Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 102.

miş;¹²³ ma'rifet ehlinde farzları yerine getirenlerin kebire işleseler bile, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi ebedî olarak cehennemde kalmalarını Allah'ın adaletine uygun görmemiştir. Kıyamet aşamasından önce cennet ve cehennemin bulunduğunu ve mü'minin bu aşamadan önce ödül ve ceza göreceğini kabul etmiştir.¹²⁴

Makalenin Şeyh Müfid'in Şii kelâmını akılcı bir temelde sistemleştirmesine ve Mu'tezile'den yöntemsel etkiler alan bir düşünür olarak konumunu öne çıkarması; Ahbârîler ve Gulât'a yönelik eleştirileri, *Evâilü'l-makâlât*'ta temel kelâmî meseleleri akıl-vahiy dengesiyle ele alarak Usûlî düşünceye alan açması mühimdir. Ancak tüm metnin tek başlık altında yoğun biçimde sunulması, akademik makale formatındaki giriş-gelişme-sonuç düzeninin bulunmaması bir eksiklik olarak ifade edilebilir.

3.3.8. Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi

İmâmiyye Şiâsı'nda gaybet inancının tarihsel arka planının ve bu inancın nasıl aklileştirildiğinin ele alındığı bu makalenin "Giriş" bölümünde, Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) ölümünden sonra İmâmiyye'de ortaya çıkan büyük buhran, imamın bir evlat bırakıp bırakmadığı tartışmalarının Şii gruplar arasında çeşitli ayrılıklara yol açtığına dikkat çekilmiştir.¹²⁵

Yazara göre gaybet dönemlerinde imamın varlığına dair rivâyetlerin toplandığı, İbn Ebî Zeyneb en-Nu'mânî (ö. 383/990) ve Şeyh Sadûk gibi âlimler, bu inancı Ahbârî yöntemle savunmuşlardır. Bu savunma faaliyeti, gaybetin uzaması ve itirazların artması karşısında yetersiz kalınca gaybet inancının daha güçlü şekilde temellendirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bunun üzerine, gaybet ve mehdî inancı, İmâmiyye taraftarlarının dini kimliğini koruyan ve umutlarını diri tutan bir unsur olarak öne çıkmıştır.¹²⁶

Sonraki başlık altında Şeyh Müfidin hayatı, ilmi şahsiyeti ve gaybet inancını izah etme tarzından söz edilen makalede, onun gaybet inancına yönelik yorum ve

123 İbn Hazm'ın verdiği bilgiye göre Râfîzîlerden bir grup, cennet ve cehennemin son bulacağı ve cennet ehlinin cennetten, cehennem ehlinin de cehennemden, Allah'ın dilediği bir süre sonra çıkacağı görüşündedir. İbn Hazm, *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/456. Ahmet İshak Demir'in tespitiyle; sadece İbn Hazm'da karşılaştığımız bu isnadın İmâmiyye kaynaklarında karşılığı bulunmamaktadır. Aksine Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid'e göre cennet ebediyet ve kurtuluş ülkesi, cehennem de ebedî azap yeridir. Gerek içlerindeki nimet ve azap gerekse kendileri ebedidir. Ahiret ehli son bulup yok olmayacaktır. Müfid, "Allah'ın cennet ve cehennemi yok etmeyeceği" konusunda icmâ bulunduğunu da belirtmektedir. Ahmet İshak Demir, *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmâmiyye Şiâ'sı Örneği)*, (Rize: STS, 2011), 88-89. Dolayısıyla mezheplere dair malumata, onların muhaliflerinin yazdıkları üzerinden değil, bizzat kendi kaynakları üzerinden ulaşmak elzemdir. Nitekim İmam el-Eş'arî'nin *Makalatü'l-İslamiyyin*'i bu sebepten yazdığı malumdur. O da bu dertten muzdarip olarak her fıkayı kendi kaynakları üzerinden yazmıştır. bk. Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 40-48.

124 Uyar, "Akla Dayalı Şi'i Kelâmın Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü", 110-111.

125 Halil İbrahim Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 176-177.

126 bk. Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", 178-180.

açıklamaları incelenmiştir.¹²⁷ Bu başlıklar çerçevesinde İmâmiyye kelâmında usûlî geleneğin kurucusu sayılan Şeyh Müfid'in, *el-Mesâilu'l-‘aşere fi'l-gaybe*¹²⁸ adlı eserinde İmâmiyye'nin gaybet inancına yöneltile eleştirilere cevap verdiğine değinilmiştir.¹²⁹ Ayrıca Şeyh Müfid'in bu hususta kaleme aldığı dört risâlesinde; *er-Risâletü'l-ûlâ fi'l-gaybe*'de zamanın imamını tanımadan ölen kişi; *er-Risâletü's-sâniye fi'l-gaybe*'de gaybetteki imamın hayatta oluşu, *er-Risâletü's-sâlise fi'l-gaybe*'de gâib imam ile önceki imamların farkı ve *er-Risâletü'r-râbi'a fi'l-gaybe*'de ise, Bedir ashâbı kadar kimsenin desteğini alan imamın huruç etmesinin gerekliliği konularına yer verdiğinden söz edilmiştir.¹³⁰

Makalenin sonraki başlığı kapsamında Şeyh Müfid'in, Mehdi'nin doğumuna yönelik itirazlar ve doğumunun gizlenmesinin sebepleriyle ilgili görüş ve yorumları aktarılmıştır.¹³¹ “Âdete Aykırı Olması Bakımından Gaybete Yöneltilen İtirazlar” başlığı kapsamında ise Şeyh Müfid'in, Mehdi'nin ömrünün uzun olması, doğumundan itibaren onu hiç kimsenin görmemesi, Şii fırkalarındaki gaybet iddialarının benzerliği konularına getirdiği akılcı yorumlar incelenmiştir.¹³² “Mehdi'nin Zuhuruna Yönelik İtirazlar” başlığı altında ise Şeyh Müfid'in, Mehdi'nin neden hâlâ zuhur etmediği ve onun alâmet ve mucizeleriyle ilgili açıklamalarına yer verilmiştir.¹³³ “Gaybet İnancının Bütünlüğüne Yönelik İtirazlar” adlı son bölümde ise, Şeyh Müfid'in gâip imamın insanlara bir faydasının olmadığı ve gaybet inancıyla imâmet teorisi arasında çelişki bulunduğu iddiasına verdiği cevaplara değinilmiştir.¹³⁴

Makalenin önemi, İmâmiyye'nin gaybet inancının tarihsel krizlerden doğarak nasıl aklıleştirildiğini ve Şeyh Müfid'in bu süreci sistematik bir kelâmî çerçeveye oturtmadaki rolünü göstermesindedir. Şeyh Müfid'in risâlelerinde gaybetin doğası, imamın varlığı, uzun ömür ve zuhurun gecikmesi gibi tartışmalara verdiği cevaplar, yalnızca teorik bir savunma değil; aynı zamanda topluluğun kimliğini ve umutlarını koruyan bir inanç sistemini akıl ile uyumlu hale getirme çabasını yansıtmaktadır.

3.3.9. Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmâmet Anlayışı

Şeyh Müfid'in imâmet anlayışının incelendiği bu makalenin “Giriş” bölümünde Şeyh Müfid'in akılcı methodologyla İmâmiyye kelâm geleneğine Usûlî anlayışı kazan-

127 bk. Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 181-196.

128 Şeyh Müfid, *el-Mesâilu'l-‘aşere fi'l-gaybe*, thk. Fâris el-Hasûn. Silsiletü't-Turâsi'l-Mehdevî (Kum: Delîlu mâ, 1426/2004).

129 Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 183.

130 Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 184.

131 Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 184-186.

132 bk. Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 181-194.

133 Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 194-195.

134 Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, 192-194.

dırdığından söz edilmiştir.¹³⁵ “İmâmet” ana başlığı altında Şeyh Müfid’in, imâmetin nübüvvet makamı ve nübüvvetin bir uzantısı/devamı olduğuna, dolayısıyla İmâmiyye’de temel bir inanç esası olarak kabul edildiğine dair görüş ve yorumlarına yer verilmiş; onun imâmetin gerekliliğini naklî yönden temellendirmekle yetinmeyip meseleyi lütuf ve maslahat anlayışı çerçevesinde akli olarak da desteklemeye çalıştığına değinilmiştir.¹³⁶ “İmâmın Özellikleri” ana başlığı kapsamında Şeyh Müfid’in, imamın nass ile tayini, masumiyeti, ilmi ve efdâliyeti konularına ilişkin görüş ve yorumları aktarılmıştır.¹³⁷

Makalede Şeyh Müfid’in İmâmiyye’de imâmetin, dinin temel esaslarından biri olarak kabul edildiğine;¹³⁸ imamların ilâhî bilgiye sahip, hatadan korunmuş kişiler olduğuna dair görüş ve yorumlarını;¹³⁹ imâmetin gerekliliğini rasyonel delillerle açıklamaya çalışmıştır.¹⁴⁰ Şeyh Müfid’e göre imamın, sadece dinî hükümleri aktaran değil, aynı zamanda toplumu düzenleyen, adaleti tesis eden ve ilâhî otoriteyi temsil eden bir lider olduğuna dikkat çekilen makalede bu yaklaşımın İmâmiyye kelâmında usûlî geleneğin başlangıcını oluşturduğunun belirtilmiştir.¹⁴¹

Makalede Şeyh Müfid’in, imamların masumiyetini ve olağanüstü niteliklerini vurgulayarak İmâmî düşüncede belirleyici bir kırılma noktası oluşturduğuna dikkat çekilmesi önemlidir. Kum ekolünün “imamlar yanılabilir” anlayışına karşı çıkan, imâmeti hem akli hem naklî delillerle temellendirerek imamların toplum için vazgeçilmezliğini ortaya koyan yaklaşımıyla Şeyh Müfid, İmâmiyye’de imâmet doktrininin aklileşmesine sağladığı katkıyı görmek isteyen araştırmacıların müstağni kalamayacakları bir müelliftir.

3.3.10. Şeyh Müfid’in Ebû Tâlib’in Dinî Konumuna Dair Görüşleri

Şeyh Müfid’in kaleme aldığı *Îmânu Ebî Tâlib*¹⁴² risâlesi bağlamında, Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib’in imanı meselesinin ele alındığı bu makalenin “Giriş” bölümünde, Şeyh Müfid’in konuya dair görüşünden söz edilmiştir.¹⁴³ Sonraki başlıklar kapsamında Şeyh Müfid’in hayatı, eserleri, ilmi şahsiyetinden bahsedilm-

135 Habib Kartaloğlu, “Evâilü’l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 45-47.

136 Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 48-50.

137 bk. Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 51-57.

138 Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 47-48.

139 Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 52-53.

140 Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 50-52.

141 Habib Kartaloğlu, “Şeyh Müfid’in İmamet Anlayışı”, 48-50.

142 Şeyh Müfid, *Îmânu Ebî Tâlib*, thk. Müessesetu’l-Bi’s (Kum: el-Mu’temeru’l-Âlemî li-Elfıyeti’s-Şeyh el-Müfid, 1413/1992).

143 Halil İbrahim Bulut - Cebraîl Küllü, “Şeyh Müfid’in Ebû Tâlib’in Dinî Konumuna Dair Görüşleri”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (Aralık 2021), 756.

iş;¹⁴⁴ sonrasında Ebû Tâlib'in hayatı ve şahsiyeti hakkında kısa bilgi verilmiştir.¹⁴⁵ Çalışmanın son bölümünde ise siyasi hadiseler sonucunda gün yüzüne çıktığı anlaşılan Ebû Tâlib'in imanı meselesinin öncelikle siyasi arka planı ele alınmış, daha sonra konu Şeyh Müfid'in, *İmânu Ebî Tâlib* adlı eseri bağlamında değerlendirilmiştir.¹⁴⁶ Bu değerlendirmeden sonra, Ebû Tâlib'in Hz. Peygamber'e gösterdiği yakınlıktan, desteğinden ve şiirleriyle O'nu korumasından bahseden Şeyh Müfid'in, şiirlerden, rivâyetlerden ve aklî çıkarımlardan hareketle Ebû Tâlib'in iman üzere öldüğüne hükmettiği ortaya konulmuştur.¹⁴⁷

Makalede incelenen eserin son kısmında, tartışmanın siyasi arka plana değinen Şeyh Müfid'in, Emevî-Hâşimî çekişmesi sırasında, Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğü iddiasının Emevîlerce ortaya atılarak Hz. Ali ve Ehl-i beyt'i itibarsızlaştırmada kullanıldığına yönelik görüş ve yorumlarına değinilmiş; Şeyh Müfid'in bu iddialara karşı sistemli şekilde deliller ortaya koyarak Ebû Tâlib'in imanını savunduğuna¹⁴⁸ ve Şiî geleneğin bu konudaki tutumunu güçlendirdiğine vurgu yapılmıştır.¹⁴⁹

Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in imanını savunması, yalnızca tarihsel bir şahsiyetin dinî konumunu açıklığa kavuşturma çabasından ziyade, imâmet inancıyla doğrudan ilişkili bir stratejik tutum olarak görülebilir. Çünkü Ebû Tâlib'in imanı hakkındaki olumsuz görüşler, Hz. Ali'nin ve dolayısıyla Ehl-i Beyt'in meşruiyetini zedeleyen bir iddia olarak kullanılmıştır. Şeyh Müfid'in bu noktada Ebû Tâlib'in imanını savunması, imâmet kurumunun tarihsel ve ahlâkî temellerini güçlendirme çabası olarak görülebilir. Şeyh Müfid'in bu yaklaşımı, imâmetin yalnızca teorik bir doktrin değil, aynı zamanda Ehl-i Beyt'in toplumsal ve siyasi itibarıyla doğrudan bağlantılı bir inanç sistemi olduğunu ortaya koyma çabasını da içermektedir.

3.3.11. Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu

Kürtlerin kökenine dair tarih boyunca ortaya atılan rivâyetler ve bunların kelâmî açıdan nasıl yorumlandığını inceleyen bu makalenin "Giriş" bölümünde, Osmanlı'da "Osmanlıcılık" ve "İslâmcılık" akımlarından sonra "Türkçülük" akımının politika haline gelmesiyle Arap, Fars ve Kürt milliyetçiliklerinin ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Bunlardan etnik duyguya mesafeli yaklaşan Kürtlerin, ümmetçiliği savunmalarına rağmen birtakım rivâyetlerle Kürtler aleyhinde olumsuz söylemler

144 Bulut - Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri", 757-760.

145 Bulut - Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri", 760-762.

146 Bulut - Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri", 756-757.

147 bk. Bulut - Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri", 765-772.

148 Ebû Tâlib'in imanına dair tartışmalar için bk. Halil İbrahim Bulut, *Şiî-Sünnî Polemiğinde Ebû Tâlib ve Dinî Konumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011).

149 Bulut - Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri", 769-772.

üretildiği; Kürtlerin ise buna İslâm kardeşliği ve adalet ilkeleriyle karşılık verdiği belirtilmiştir.¹⁵⁰

Makalenin sonraki bölümlerinde bazı kaynaklarda Kürtlerin cinlerden türediği, Hz. Süleyman'ın cariyeleriyle ilişkiye giren cinlerden doğdukları ve bu yüzden dağlara sürüldükleri iddiasına yer verildiği,¹⁵¹ bazı rivâyetlerde ise Hz. İbrahim'i ateşe atma fikrini ortaya atanların Kürt asıllı olduğunun öne sürüldüğü ifade edilmiştir.¹⁵² Bu tür anlatıların hem Şii hem de Sünnî kaynaklarda yer bularak kimi zaman nefret söylemlerine dönüştüğünü belirten yazar, bu iddiaların tarihsel ve kelâmî açıdan kabul edilemez olduğunu, Kürtlerin de diğer tüm insanlar gibi Âdem'in neslinden geldiğini vurgulamaktadır.¹⁵³

Söz konusu rivâyetlerin arka planını tarihî, sosyolojik ve psikolojik boyutlarıyla ele alan makalede, bu rivâyetlerin dönemin siyasi ve mezhepsel çekişmelerinden beslendiğini vurgulanmış; Kürtlerin İslâm ümmetindeki konumuna dikkat çekilerek bu tür rivâyetlerin ideolojik bir manipölasyon olduğu, dinî metinlerin de dönemin sosyal ve siyasi koşullarından bağımsız düşünölemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Kürtlerin kökenine dair bu tür heretik iddiaların hem insani hem de kelâmî açıdan reddedilmesi gerektiğini ortaya koyan bu makale, İslâm kardeşliğini ve ümmet bilincini zedeleyen kavmiyetçilik gibi siyasi ve toplumsal hastalıklara karşı direncin arttırılmasına katkı sunmaktadır.

3.3.12. Ahbârî-USÛLÎ Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi

İmâmî düşünce içerisindeki Ahbârî ve Usûlî anlayışların, “Sehvü'n-Nebi”, yani Hz. Peygamber'in hata yapıp yapamayacağı meselesine bakışlarının incelendiği bu makalede, her iki anlayış arasındaki metodolojik farklılığın, Hz. Peygamber ve imamların masumiyeti anlayışında derin tartışmalara yol açtığına dikkat çekilmiştir.¹⁵⁵ Makale, söz konusu tartışmayı Şeyh Sadük ve öğrencisi İbnü'l-Muallim (Şeyh Müfid) üzerinden örneklendirmiştir. Buna göre Şeyh Sadük, Hz. Peygamber ve imamların mutlak masumiyetini savunarak onların hiçbir şekilde hata yapamayacağını ileri sürmüşken, öğrencisi ise Hz. Peygamber'in beşerî yönünü öne çıkararak onun sehven hata yapabileceğini iddia etmiştir. Böylece “Sehvü'n-Nebi” meselesi, Ahbârîlerin nakle dayalı mutlak masumiyet anlayışı ile Usûlîlerin akılcı yaklaşımı arasındaki temel ayrışmayı somutlaştıran kritik bir örnek olarak öne çıkmıştır.¹⁵⁶

150 Mustafa Akman, “Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu -el-Kuleynî, Şeyh Sadük ve İsmail Hakkı Bursevî Örneği-”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/3 (Aralık 2022), 1202-1205.

151 Akman, “Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu”, 1212-1215.

152 Akman, “Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu”, 1228.

153 bk. Mustafa Akman, “Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu”, 1212-1229.

154 Mustafa Akman, “Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu”, 1228-1229.

155 Hasan Türkmen, “Ahbari-Usuli Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi”, *Journal of Islamic Research* 25/1 (2014), 7-10.

156 Türkmen, “Ahbari-Usuli Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi”, 7-10.

İmâmî düşüncede Ahbârî ve Usûlî ayrışmasını somutlaştırması açısından önem taşıyan bu makalede, ele alınan “Sehvü’n-Nebi” tartışması, yalnızca Hz. Peygamber’in masumiyetine dair bir mesele değil; aynı zamanda nakil ve akıl arasındaki metodolojik gerilimi görünür kılmaya açısından da mühimdir. Şeyh Sadûk’un mutlak masumiyet anlayışı ile Şeyh Müfid’in beşerî yönü öne çıkaran yaklaşımı, imâmet doktrininin iç tartışmalarını ve söz konusu ekollerin kelâmî meselelere bakışlarındaki yöntem farklılıklarını ortaya koyarak ilahiyat araştırmalarına katkı sunmaktadır.

3.4. Tercüme Makale

3.4.1. İmâmîyye Şîasının İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar

Bu makale, Ahbârî anlayışın temsilcilerinden sayılan Abdullah b. Sâlih es-Semâhicî’nin (ö. 1135/1722), Ahbârîler ile Usûlîler arasındaki farkları kırk madde hâlinde özetlediği *Münyetü’l-mümârisin*¹⁵⁷ adlı eserinin, “Yedinci Mesele” anlamındaki bölümünün Türkçe tercümesinden oluşmaktadır.

Makalede, Ahbârîler ile Usûlîler arasındaki farklılıkların başlıcaları şöyle sıralanmıştır: Usûlîler içtihadı meşru ve gerekli görürken, Ahbârîler içtihadı haram sayıp yalnızca Kur’ân ve sünneti delil kabul etmektedirler. Usûlîler dört delili (Kur’ân, sünnet, icmâ, akıl) benimserken, Ahbârîler yalnızca rivâyetlere dayanmakta ve zana dayalı hüküm çıkarmayı reddetmektedirler. Hadis sınıflandırmasında da Usûlîler sahih, hasen, müvessak ve zayıf şeklinde dört kategori kullanırken, Ahbârîler hadisleri sahih ve zayıf olarak ikiye ayırmaktadır. Ayrıca Usûlîler müçtehit ve mukallit ayrımı yaparken, Ahbârîler bütün toplumun masum imamlara tabi olması gerektiğini savunmaktadır. Usûlîler ise akıl yürütme, içtihat ve farklı ilimlerde uzmanlaşmayı gerekli görmüşlerdir. Ahbârîler, sıradan mü’minin sahih rivâyetlerle amel edebileceğini kabul ederken, Usûlîler bu hakkı yalnızca müçtehide tanımaktadırlar.¹⁵⁸

Bu makale, Kur’ân’ın zâhirine başvurma, zayıf hadislerden hüküm çıkarma ve müçtehitlerin otoritesi gibi konularda, Ahbârî ve Usûlî anlayışlar arasındaki ayrılıkları detaylıca ortaya koymakla alana katkı yapmaktadır.

3.5. Lisansüstü Tezler

3.5.1. İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk): Hayatı Eserleri ve İtikâdî Düşünceleri

Şeyh Sadûk’un hayatı, eserleri ve itikâdî düşüncelerinin incelendiği bu tez, hem klasik kaynaklardan hem de modern araştırmalardan hareketle Şeyh Sadûk’un

¹⁵⁷ Eserin el yazması PDF nüshası için bk. <https://tinyurl.com/37ywb6du>

¹⁵⁸ bk. Abdullah es-Semâhicî, “İmâmîyye Şîasının İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar”, çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2013), 137-153.

düşüncelerini sistematik bir şekilde ortaya koymayı amaçlamıştır.¹⁵⁹ Başlangıçta siyasi bir kimliği bulunan Şiiliğin zamanla dinî bir mezhebe dönüşmesi üzerinde durulan çalışmada, Şeyh Sadûk'un bu süreçteki önemi vurgulanmıştır.¹⁶⁰ Onun, *Men lâ yahduruhü'l-fakih* adlı eserinin, İmâmiyye'nin dört temel hadis kaynağından birisi olarak öne çıktığına dikkat çekilen bu tezin amacı, Şeyh Sadûk'un hayatı ve düşünceleriyle ilgili malumatı Türkçe literatüre kazandırmak ve bu alandaki kaynak eksikliği gidermektir.¹⁶¹

Tezin ilk bölümde, Şeyh Sadûk'un doğumu, ailesi, yetiştiği çevre ve dönemin siyasi-dinî atmosferi ele alınmıştır. Bu bağlamda 12. İmam'ın naibiyle yakın ilişkiler kurduğuna dikkat çekilen Şeyh Sadûk'un doğumunun, İmam'ın duasıyla gerçekleştiğine dair rivâyetlerle kutsal bir anlam kazandığı;¹⁶² ayrıca Büveyhiler dönemindeki siyasi ortamın, Şiilerin ilmi faaliyetlerini geliştirmelerine imkân sağladığı üzerinde durulmuştur.¹⁶³

Şeyh Sadûk'un öğrencileri ve eserlerinin tanıtıldığı ikinci bölümde, onun *Men lâ yahduruhü'l-fakih* dışında *Me'âni'l-Ahbâr*, *Risâletü'l-İ'tikâdât*, *et-Tevhid* ve *Kemâlü'd-dîn* gibi eserlerinden bahsedilmiştir.¹⁶⁴ Onun hem hadis hem kelâm alanında İmâmiyye düşüncesinin şekillenmesinde büyük rol oynayan bu eserlerinde ortaya koyduğu birikimin, Şeyh Müfid gibi öğrencileri tarafından sonraki nesillere aktarıldığına değinilmiştir.¹⁶⁵

Üçüncü bölümde, itikâdi görüşleri detaylı şekilde incelenen Şeyh Sadûk'un; Allah'ın sıfatları, insan fiilleri, irade ve kader, şefaat, rec'at, Kur'an'ın mahiyeti, peygamberler ve imamların konumu gibi meselelere ilişkin görüşleri aktarılmış;¹⁶⁶ İmamların ismeti, takiyye ve gulûv gibi İmâmiyye'ye özgü meselelerdeki tutumuna dikkat çekilmiştir.¹⁶⁷ Şeyh Sadûk'un hayatı ve düşünceleri ve kelâmî yöntemine dair kapsamlı bir inceleme sunan bu çalışma, Türkçe literatürde bu alandaki boşluğu doldurmaya katkı sunmaktadır.

3.5.2. Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması

İmâmiyye kelâm geleneğinde ortaya çıkan Ahbârî ve Usûlî anlayışların Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid üzerinden incelendiği bu tezin "Giriş" bölümünde, Şia'nın

159 Esra Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk): Hayatı Eserleri ve İtikâdî Düşünceleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 87.

160 Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 39-42.

161 Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 30-33.

162 bk. Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 14, 23.

163 Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 20-23.

164 Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 33-35.

165 Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 29-30.

166 bk. Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 43-67.

167 bk. Beygöl, *İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk)*, 74-81.

tarihsel gelişimi ve özellikle Gaybet-i Kübrâ sonrasında ortaya çıkan fikrî sorunlar ele alınmıştır.¹⁶⁸ Bu dönemde imamlardan gelen haberlerin yeterli olacağına inanan Ahbârî yaklaşım ile akli yöntemleri öne çıkaran Usûlî yaklaşımın doğuşu, mezhebin iç dinamikleri açısından kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir.¹⁶⁹

Tezin, İmâmiyye'nin kısa tarihçesinden söz edilen ilk bölümde, mezhebin isimlendirmesi;¹⁷⁰ imamlar dönemi;¹⁷¹ gaybet dönemi ve sefirler dönemiyle ilgili konular üzerinde durulmuş;¹⁷² sonrasında gaybeti konu edinen başlıca eserlerden söz edilmiştir.¹⁷³ Ahbârîlik ve Şeyh Sadûk'un rolü üzerinde durulan tezinolan ikinci bölümde, *Kütüb-i Erba'a*'ya yer verilmiş;¹⁷⁴ Şeyh Sadûk'un hadis merkezli bir anlayışla İmâmiyye inançlarını nakil ekseninde açıkladığına, özellikle *Kitâbu'l-İ'tikâdâ* adlı eserinde akli yorumlardan kaçınarak rivâyetlere dayalı bir sistem kurduğuna değinilmiştir.¹⁷⁵

Usûlîlik ve Şeyh Müfid'in ele alındığı bölümde, Şeyh Müfid'in, hocasının aksine akli açıklamaları ön plana çıkararak İmâmiyye kelâmını sistemleştirdiğine dikkat çekilmiş;¹⁷⁶ *Tashihu'l-İ'tikâdât* adlı eserinin, Şeyh Sadûk'un rivâyet merkezli görüşlerini eleştiren ve rasyonel bir çerçeveye oturtan bir metin olduğunun altı çizilmiştir.¹⁷⁷ Şeyh Müfid'in öğrencileri (Şerîf Murtazâ, Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi) aracılığıyla Usûlîliğin, Şiî düşüncenin ana damarı haline geldiği ve günümüz İran Şiîliğinin temelini oluşturduğu vurgulanmıştır.¹⁷⁸ Son bölümde ise Şeyh Sadûk'un *Kitâbu'l-İ'tikâdâ*'ı ile Şeyh Müfid'in *Tashihu'l-İ'tikâdât*'ı karşılaştırılarak Ahbârî ve Usûlî anlayışların tevhit, adalet, imamet, nübüvvet, ahiret ve diğer doktrinel meselelerdeki farklı yaklaşımları ortaya konulmuştur.¹⁷⁹

Ahbârîliğin toplumun sorunlarına çözüm üretmede yetersiz kaldığını, buna karşılık Usûlîliğin akılcı yöntemleriyle İmâmiyye kelâmına önemli katkılar sağladığını vurgulayan bu tez çalışması, İmâmiyye mezhebinin düşünsel dönüşümünü, bu dönüşümün önemli temsilcileri sayılan iki önemli müellif ve eserleri üzerinden, detaylıca aktararak alana katkı sağlamaktadır.

168 Habib Kartaloğlu, *Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1-3.

169 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 98-100.

170 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 5-7.

171 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 8-12.

172 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 14-16.

173 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 17-20.

174 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 23-26.

175 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 27-28.

176 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 37, 75.

177 bk. Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 64-99.

178 Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 53-55.

179 bk. Kartaloğlu, *İmâmiyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*, 62-96.

3.5.3. İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı

Şiiliğin tarihsel gelişimi ve İmâmiyye içindeki ayrışmalarının kısa ve akıcı bir çerçevede sunulduğu bu tezin amacı, Şeyh Müfid'in yaşadığı entelektüel ortamı ve İmâmî düşünceye yaptığı katkıları ortaya koymaktır.¹⁸⁰ Şiiliğin siyasetle iç içe şekillendiği, Emevî ve Abbasî dönemlerinin, Kerbelâ (10 Muharrem 61/10 Ekim 680) ve sonraki olayların mezhebin oluşumunda belirleyici olduğunun vurgulandığı bu çalışmanın merkezinde Şeyh Müfid'in hayatı, eğitimi ve Büveyhiler döneminde Bağdat'taki konumu yer almaktadır.¹⁸¹ Yazar, Şeyh Müfid'in hem Şii geleneğin içinden geldiğini hem de Mu'tezilî ve Sünnî kelâmcılarla etkileşim içinde olduğunu hatırlatmaktadır.¹⁸²

Tezin ikinci bölümünde, Şeyh Müfid'in itikâdî görüşleri; imâmet, varlık ve bilgi, ulûhiyet, nübüvvet, kulların fiilleri, Allah'a ait fiiller, sem'îyyât, ölüm-ahiret, melekler ve Kur'ân olarak on başlık altında sistematikleştirilmiştir.¹⁸³ Onun bazı konularda Mu'tezile ve diğer fırkalarla örtüştüğü, bazılarında ise onlardan ayrılarak özgün ve usûlî bir yaklaşım sergilediği; böylece Ahbârî anlayıştan akla dayalı Usûlî anlayışa geçişte köprü işlevi gördüğü belirtilmiştir.¹⁸⁴

Şeyh Müfid'in hocası Şeyh Sadûk'un ve Nevbahtilerin geleneğiyle farklılıklarının ortaya konulduğu bu çalışmada, *Evâilü'l-makâlât*'ın İmâmî düşünce içerisindeki dönüşümde haiz olduğu önem vurgulanmıştır.¹⁸⁵ Şeyh Müfid'in Usûlî metodunun, İmâmiyye'nin kurumsallaşmasına ve Sünnî-Mu'tezilî tartışmalarıyla entelektüel diyaloga ve İmâmiyye kelâmının sistemleşmesine sağladığı katkıya dikkat çekilen bu çalışma, Şiilik ve İmâmiyye çalışmalarında başvurulabilecek bir kaynak niteliğindedir.

3.5.4. Şeyh Müfid'in Eserlerinde Şahıslar Üzerinden Sünnîlik Tenkidi

Şeyh Müfid'in eserlerinde şahıslar üzerinden yapılan Sünnîlik eleştirisinin incelendiği bu tez çalışmasında, onun, bireyleri merkeze alarak mezhebi tartışmaları nasıl yürüttüğü göz önüne serilmiştir.¹⁸⁶ Şeyh Müfid'in bu yaklaşımının, yalnızca teorik bir mezhep eleştirisi değil; aynı zamanda tarihsel şahsiyetlerin düşünce ve davranışları üzerinden Sünniliğin sınırlarını sorgulayan bir yöntem olarak öne çık-

180 Ahmet Topcu, *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-2.

181 Topcu, *Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı*, 20-24.

182 Topcu, *Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı*, 82.

183 bk. Topcu, *Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı*, 30-67.

184 bk. Topcu, *Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı*, 14-74.

185 Topcu, *Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlât'ı*, 85-86.

186 bk. Hümda Mirzen Güler, *Şeyh Müfid'in Eserlerinde Şahıslar Üzerinden Sünnîlik Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

tığı belirtilen çalışmada; böylece bu eleştirilerin, soyut bir doktrin tartışmasından ziyade somut örnekler üzerinden daha anlaşılır hale geldiğine dikkat çekilmiştir.¹⁸⁷ Çalışmada dikkat çeken noktalardan biri de Şeyh Müfid'in, şahıslara birer temsilci rolü biçmesidir. Belirli âlimlerin veya liderlerin görüşleri üzerinden Sünniliğin içindeki çelişkileri ve zayıf noktaları ortaya koyan bu yöntem, okuyucunun mezhebî tartışmaları daha insani bir düzlemde kavramasına imkân tanımaktadır.¹⁸⁸

Şeyh Müfid'in eserlerinde şahıslar üzerinden yürüttüğü Sünnilik eleştirisini hem akademik hem de insani bir bakışla özetlendiği bu çalışma, şahısların düşünceleri ve yaşamları üzerinden yapılan değerlendirmelerin, mezhebî tartışmaları daha anlaşılır ve yakın kıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu tez çalışmasında Sünnilik eleştirisi, sadece bir doktrin çözümlemesi değil, aynı zamanda insan hikâyeleriyle örülmüş bir sorgulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.5.5. İmâmiyye Şîasında Kader Anlayışının Değişimi: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği

Bu tez çalışmasında, İmâmiyye'de kader anlayışının tarihsel süreçte nasıl değiştiği, Şeyh Sadûk ile Şeyh Müfid örnekleri üzerinden bu dönüşümün hangi yönleriyle ortaya çıktığı incelenmiş; kader meselesinin teorik bir tartışmadan ziyade toplumsal, siyasî ve teolojik bağlamlarda şekillendiğine ve mezhep kimliğini belirleyen bir unsur olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁸⁹

Öncelikle Şeyh Sadûk'un, diğer meselelerde olduğu gibi kader konusunda da daha gelenekçi ve rivâyet merkezli bir çizgide durarak kaderi, ilahî iradenin mutlak hâkimiyeti çerçevesinde yorumladığı belirtilmiştir.¹⁹⁰ Bu yaklaşım, erken dönem Şii düşüncesinde güvenlik ve istikrar arayışının bir yansıması olarak nitelenmiş; Şeyh Sadûk'un metinlerinde kaderin, insanın sınırlı iradesiyle Allah'ın mutlak kudreti arasında bir denge kurma çabası mahiyetinde sunulduğu ifade edilmiştir.¹⁹¹ Ardından Şeyh Müfid'in görüşleri incelenerek onun, hocasına kıyasla daha akılcı ve kelâmî bir yöntem benimsediğine dikkat çekilmiştir.¹⁹² Şeyh Müfid'in bu yaklaşımı, Şii kelâmın olgunlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Onun görüşleri, mezhebin düşünsel ufkunu genişletmiş ve kader tartışmasını daha sistematik bir zemine taşımıştır.

Bu tez çalışması, İmâmiyye'de kader anlayışının durağan değil, tarihsel şartlara ve düşünsel ihtiyaçlara göre değişen bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Şeyh Sadûk'un rivâyetçiliği ile Şeyh Müfid'in akılcılığı arasındaki farkın, mezhebin iç di-

187 bk. Güler, *Şeyh Müfid'in Eserlerinde Sünnilik Tenkidi*, 21-70.

188 bk. Güler, *Şeyh Müfid'in Eserlerinde Sünnilik Tenkidi*, 22-69.

189 Bahar Nur Bahar, *İmâmiyye Şîasında Kader Anlayışının Değişimi: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 1-3.

190 bk. Bahar, *İmâmiyye Şîasında Kader Anlayışının Değişimi*, 59, 66.

191 Bahar, *İmâmiyye Şîasında Kader Anlayışının Değişimi*, 20-23.

192 Bahar, *İmâmiyye Şîasında Kader Anlayışının Değişimi*, 20-23.

namikleri ve gelişim sürecini anlamak için kritik bir örnek mahiyetinde sunulduğu bu çalışma, söz konusu değişimin sadece kader meselesine dair bir tartışma değil, aynı zamanda İmâmiyye'nin kimliğini inşa etme yolculuğunun bir parçası olduğu mesajını vermektedir.

Sonuç

Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid ve Ahbârî-USûlî ayrışması bağlamında Türkiye'de yapılmış olan akademik çalışmalara dair bir panorama sunan bu derleme çalışması, farklı kaynakların birbirini tamamlayan yönlerini ortaya koyarak söz konusu ayrışmada hem tarihsel hem de çağdaş tartışmaların iç içe geçtiğini görme imkânı sunmaktadır.

Bu alanda ülkemizde yapılmış olan telif kitap çalışmalarının sayısına bakıldığında *Şia'da Usuli-Ahbari Ayrışması* adlı bir kitap bölümü çalışması dışında, *Şeyh Müfid ve Şia'da Usûlî Farklaşma Süreci* adlı, 2005 yayın tarihli tek çalışma ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Konuyla ilgili kitap düzeyindeki çalışmalara ihtiyaç bulunduğunu gösteren bu sınırlılığın, daha sonra yapılmış olan dört adet tercüme kitap çalışmasıyla kısmen giderildiği söylenebilir. Bundan önce, Şeyh Sadûk'un, *Kitâbu'l-İ'tikâdât*'ının, 1978'de Türkçeye tercüme edildiği, *Şii-İmâmiyye'nin İnanç Esasları* alı kitabın ülkemizde bu konuda ulaşılabilen ilk ve en eski akademik yayın olduğu anlaşılmaktadır. Diğer dört tercüme kitap çalışmasından birisi, Sadûku'l-Evvel diye bilinen, Ebu'l-Hasen b. Bâbeveyh el-Kummi'ye (Şeyh Sadûk'un babası); diğerleri ise Şeyh Sadûk'a ait eserlerin tercümelerinden oluşmaktadır. Bu eserlerde On İki İmam'dan aktarılan Şia'yı ve Şiileri öven rivâyetler, imâmetin nassa dayandığı ve dinin imâmetle tamamlandığı, gaybet döneminde Şii Müslümanların imamların sözlerine ve taklit mercii fakihlere uymaları gerektiği ve tevhit gibi konuların ele alınmış olması, tercüme kitap çalışmalarının İmâmiyye'nin imâmet inancına yoğunlaştığını göstermektedir.

Ülkemizde bu alanda 2000 yılından itibaren günümüze kadar, birisi çeviri olmak üzere toplam on üç makale yayınlanmıştır. İlki 2007 tarihli olan beş adet lisansüstü çalışmanın tümü Yüksek Lisans tezi olarak yapılmıştır. Türkiye'de bu konu çerçevesinde yapılmış bir Doktora Tezi veya sempozyum ise bulunmamaktadır. Konuyla ilgili makale ve tez çalışmalarının odak noktasını, İmâmiyye kelâm geleneğinde Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid'in temsil ettikleri Ahbârî ve Usûlî anlayışlar ve bu anlayışlar arasındaki farklılıklar oluşturmaktadır.

Akademik bir derleme çalışmasının nihai amacı; birikmiş bilgiyi düzenlemek ve paylaşmaktır. Çalışmamızın ortaya koyduğu bütünlük farklı kaynakların, görüş ve değerlendirmelerin bir araya getirilmesiyle sağlanmıştır. Bu çeşitlilik metne ayrı bir değer katmakta; okuyucuyu düşünmeye, sorgulamaya ve perspektifini geliştirmeye, konunun derinliklerine inmeye ve konuyla ilgili yeni araştırmalara yönelmeye teşvik etmektedir. Bu çalışma yalnızca geçmişin bir özeti değil, aynı zamanda yapılacak araştırmalar için bir çağrı niteliğindedir.

İmâmiyye kelâm geleneğindeki Ahbârî-Usûlî ayrışmasının, Ehl-i sünnet gelenekindeki Selefiyye-Halefiyye ayrışmasıyla bazı benzerlikler taşıdığı izlenimini uyandıran bu çalışma; ayrıca tarihsel/kronolojik olarak da söz konusu ayrışmalar-dan ilkinin ikincisini takip ettiğini görme imkânı sunmaktadır. Bu da Ahbârî-Usûlî ayrışmasının, Selefiyye-Halefiyye ayrışmasından etkilenip etkilenmediğine dair, okuyucunun zihninde bir soru işareti oluşturmakta; bu benzerlik ve etkileşime dair yeni çalışmalar yapılabileceğini göstermektedir.

Kitâbu'l-İ'tikâdât ve *Tashihu'l-İ'tikâdât* adlı eserleriyle Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid'in İmâmiyye kelâm geleneğinde temsil ettikleri ayrışmaya dair ülkemizde yapılan akademik çalışmaları konu alan bu derleme çalışması, İmâmî düşüncede rivâyet ve akli tevil yöntemleri arasındaki farklılıkların, Türkiye'de bu çerçevede yapılmış akademik çalışmalara nasıl yansıdığına ışık tutmaktadır. Konusu ve kapsamıyla bu derleme, İmâmiyye inançları ve metodolojik ayrışmalarını araştırmak isteyen akademisyenlerin göz ardı edemeyecekleri bir çalışma mahiyetindedir.

Kaynakça

- Akman, Mustafa. "Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu -el-Kuleynî, Şeyh Sadûk ve İsmail Hakkı Bursevî Örneği-". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/3 (Aralık 2022), 1201-1237. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1115677>
- Akman, Mustafa. "Mahiyet ve Münasebet Perspektifinden İmâmet-Velâyet". *İslâmî Araştırmalar* 33/3 (2022), 911-933.
- Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Altun, Bekir. "Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü". *Turkish Journal of Shiite Studies* 4/2 (Aralık 2022), 222-246. <https://doi.org/10.48203/siader.1207036>
- Apaydın, Hasan. "Abdulcelil el-Kazvini'nin 'en-Nakz' Adlı Eseri ve Şiiler Hakkındaki Bilgiler". *Turkish Journal of Shiite Studies - Şiilik Araştırmaları* 1/1 (Haziran 2910), 49-75.
- Bahar, Bahar Nur. *İmâmiyye Şiasında Kader Anlayışının Değişimi: Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Bardak, Ahmed. "Şeyh Müfid'in en-Nüketu'l-İ'tikadiyye Eserindeki İ'tikadî Görüşleri". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Aralık 2022), 5-31.
- Bardak, Ahmed. "Şeyh Müfid'in Kozmoloji Anlayışı". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 867-896.
- <https://doi.org/10.32711/tiad.1144314>
- Beygöl, Esra. *İbn Bâbeveyh el-Kummi (Şeyh Sadûk): Hayatı Eserleri ve İtikadî Düşünceleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bulut, Halil İbrahim - Cebraîl Küllü. "Şeyh Müfid'in Ebû Tâlib'in Dinî Konumuna Dair Görüşleri". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (Aralık 2021), 754-779. <https://doi.org/10.18403/emakalat.900481>
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 175-202. <https://izlik.org/JA94SZ98TK>

- Bulut, Halil İbrahim. *Şeyh Müfid ve Şia'da Usuli Farklılaşma* Süreci. ed. Faruk Vural. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Cenkso vd. "İmâmîyye Şiası'nda Ahbârilik ve Usûlîlik Ekollerinin Zihniyet Analizi Bağlamında İncelenmesi -Tefrika Konusunu Ele Alan Âyetlerin Yorumu Örnekleminde-". *Turkish Journal of Shiite Studies* 7/2 (Aralık 2025), 121-144. <https://doi.org/10.48203/siader.1833296>
- Demir, Ahmet İshak. *Klasik Dönem Mezhepler Tarihi Kaynaklarının Objektifliği (İmamiyye Şia'sı Örneği)*. Rize: STS, 2011.
- Esterâbâdi, Muhammed Emin. *el-Fevâidu'l-medeniyye*. thk. Müessesetü'n-Neşr el-İslâmî. Kum: Müessesetü'n-Neşr el-İslâmî, 2. Baskı, 1384/1964.
- Güler, Hümda Mirzen. *Şeyh Müfid'in Eserlerinde Şahıslar Üzerinden Sünnilik Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Işılak, Halil - Mustafa Türkan, "11./17. Asırda Şii Ulema Arasında Ahbârî-USûlî Ayrışmasını Resmeden Bir Risale: Risâle-i Su'âl u Cevâb", *Bilimname* 50 (Şubat 2023), 1-36. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1297281>
- Işılak, Halil. "Şia'da Usuli-Ahbari Ayrışması (Ayrışmanın Tarihlendirmesi ve Fikri Zemini Üzerine Yeni Bir Okuma Önerisi)". *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*. ed. Orhan Koloğlu - Nail Erhan. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ, 2022.
- İbn Hazm. *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İlhan, Avni. "Şeyh Müfid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 31/500-502. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kartaloğlu, Habib. "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 45-59.
- Kartaloğlu, Habib. *Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmâmîyye'de Ahbari Usuli Farklılaşması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Öz, Mustafa. "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 42-/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sayın, Esmâ. "İran'daki Şii Kültüründe Ahbariyye-Usuliyye Yaklaşımları Bağlamında Gelenek-Yenilik Çizisi". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/14 (2012), 113-124.
- Semâhicî, Abdullah. "İmâmîyye Şiasının İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar". çev. İbrahim Kutluay. *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2013), 137-153. <https://izlik.org/JA28LJ63HG>
- Sonay, Ahmet. "Büveyhiler Döneminde İmâmîyye-Mu'tezile İlişkisi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 205-231. <https://doi.org/10.20486/imad.929407>
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *el-Mesâilü'l-aşere fi'l-gaybe*. thk. Fâris el-Hasûn. Silsiletü't-Turâsi'l-Mehdevî. Kum: Delîlu mâ, 1426/2004.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. "er-Risâletü'l-ülâ fi'l-gaybe". *el-Mu'temeru'l-Âlemî bi-Münâsebeti'z-Zikre'l-Elfiye li-Vefâti's-Şeyh el-Müfid*. thk. 'Alâ Âlu Ca'fer. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1414/1993.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. "er-Risâletü's-sâniye fi'l-gaybe". *el-Mu'temeru'l-Âlemî bi-Münâsebeti'z-Zikre'l-Elfiye li-Vefâti's-Şeyh el-Müfid*. thk. 'Alâ Âlu Ca'fer. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1414/1993.

- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. "er-Risâletü's-sâlise fi'l-ğaybe". *el-Mu'temeru'l-Âlemî bi-Münâsebeti'z-Zikre'l-Elfiye li-Vefâti's-Şeyh el-Müfid*. thk. 'Alâ Âlu Ca'fer. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1414/1993.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. "er-Risâletü'r-râbi'a fi'l-ğaybe". *el-Mu'temeru'l-Âlemî bi-Münâsebeti'z-Zikre'l-Elfiye li-Vefâti's-Şeyh el-Müfid*, thk. 'Alâ Âlu Ca'fer. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1414/1993.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *Îmânu Ebi Tâlib*, thk. Müessesetu'l-Bi'se (Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413/1992).
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *Taşhihu'l-İ'tikâdât*. Musennefâtü's-Şeyh el-Müfid: 6. thk. Hüseyin Dergâhî. Kum: el-Mu'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413/1992.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummi. *Kemâlu'd-dîn ve tamâmu'n-ni'me*. thk. Şeyh Hüseyin el-A'lemî. Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Menşûrât, 1412/1991.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummi. *Men lâ yahdüruhu'l-fakih*. thk. Ali Ekber el-Gaffârî, 4 Cilt. Kum: Müessesetu'l-Neşr el-İslâmî, 1429/2007.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummi. *Şifâtü's-Şî'a, Fedâilu's-Şî'a, Meşâdiku'l-İlhân*, thk. Ahmed el-Mâhûzî (Tahrân: Müessesetu's-Sâdık li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1397/2019).
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummi. *et-Tevhîd*, thk. Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *Ehl-i Beyt'in Dilinden Alevilerin Özellikleri*. çev. Zeynel Demir. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2017.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *İmamet: Karanlıktan Aydınlığa*. çev. Ali Orak. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2019.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *Kitâbu'l-İ'tikâdât*. thk. Müessesetu'l-İmâm el-Hâdî. Kum: Peyâm-i İmâm Hâdî, 1433/2011.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *Risaletu'l-İ'tikadati'l-İmâmiyye: (Şii-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *Tevhîd*. çev. Zafer Aydaş. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2021.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin M. Mûsâ b. İbn Bâbeveyh el-Kummi. *Dinin Kemali*. çev. Ali Orak. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2020.
- Şeyh Sadûk, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummi (Sadûku'l-Evvel), *el-İmâme ve't-tabşıra mine'l-hayre* (Kum: el-Medresetu'l-İmâm el-Mehdî, 1404/1983).
- Topcu, Ahmet. *İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Şeyh Müfid'in Evâilü'l-Makâlâtı*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Türkmen, Hasan. "Ahbari-Usuli Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi". *Journal of Islamic Research* 25/1 (2014), 1-14.

- Uyar, Mazlum. “Akla Dayalı Şî’î Kelâmın Oluşmasında Mu‘tezile’nin Rolü ve Şeyh Müfid”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2000).
- Üzüm, İlyaz. “Kütüb-i Eerba‘a”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27/4-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yurdagür, Metin. “Ahbâriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.